

Vali Esad Paşa'nın Tecrübeleri Işığında Kadim Düzendən Tanzimat-ı Hayriye'ye Geçişin Zorlukları

Challenges of the Transition from the Ancient Order to Auspicious Tanzimat in the Light of Governor Asad Pasha's Experiences

Abdullah Saydam*^{ID}

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi
Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:
*Erciyes Üniversitesi
asaydam@erciyes.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0882-5421

Başvuru / Submitted :
25 Mayıs 2023

Kabul / Accepted :
8 Temmuz 2023

DOI: 10.21021/osmed.1302454

Atıf/Citation:

Saydam, A. "Vali Esad Paşa'nın Tecrübeleri Işığında Kadim Düzendən Tanzimat-ı Hayriye'ye Geçişin Zorlukları". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 38-62.

Benzerlik / Similarity : %7

Öz

Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılanmasını amaçlayan Tanzimat Fermanı'nın ilanını takip eden on iki yıllık dönem hiç de kolay geçmedi. Merkezde planlanan reformlardan taşradaki yöneticiler çok sonra haberdar olmakta, halk ise ancak askerlik ve vergi gibi doğrudan kendisini ilgilendirdiği ölçüde bilgi sahibi olabilmekteydi. Dönemin ilk on yılında Sivas, Halep, Sayda, Erzurum, Musul ve Kürdistan eyaletlerinde vali olarak görev yapan Esad Paşa'nın şahit oldukları, Osmanlı Devleti'ndeki kurulu düzeni değiştirmenin bütün zorluklarını ortaya koymaktadır. Esad Paşa, devrin idarecileri arasında dürüstlük, sadakat, dirayet bakımlarından saygın bir yere sahipti. Şair ve hattat idi. Problemler bir yere vali arandığında ismi akla gelen ilk şahsiyetlerdendi. Bu yüzden Tanzimat'ın uygulanması ile ilgili bütün zorlukları yaşadığı söylenebilir. Özellikle askerlik ve malî işlerle ilgili düzenlemelerden çoğu zaman memnun kalmadı. Mutedil ve sanatkâr kişiliğini de kullanarak itirazlarını olabildiğince merkeze yansıttı. Aile bireylerinden yıllarca uzak kalma pahasına hiçbir görevden kaçınmadı, işlerin daha hızlı ve doğru şekilde yapılmasına katkıda bulunmaya çalıştı. Bu çalışmada kendisinin tecrübeleri ışığında Tanzimat'ın taşra eyaletlerindeki uygulama safhaları ve zorlukları ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Esad Paşa, Tanzimat, Osmanlı Devleti, Anadolu.

Abstract

The twelve-year period following the promulgation of the Tanzimat Edict, which aimed to restructure the Ottoman Empire, was not easy. Provincial administrators were informed about the reforms planned at the centre much later, and the public was informed only to the extent that they were directly concerned with issues, such as military service and taxation. What Asad Pasha, who served as governor in the provinces of Sivas, Aleppo, Sidon, Erzurum, Mosul, and Kurdistan in the first decade of the period, witnessed reveals all the difficulties of changing the established order in the Ottoman Empire. Asad Pasha had a respectable place among the administrators of the period in terms of honesty, loyalty, and resilience. He was a poet and calligrapher. His name was one of the first names that came to mind when a governor was sought for a troubled province. Therefore, it can be said that he experienced all the difficulties related to the implementation of Tanzimat. He was often dissatisfied with the regulations, especially on military and financial affairs. Using his moderate and artistic personality, he reflected his objections to the centre as much as possible. At the cost of being away from his family for years, he did not shirk from any duty and tried to contribute to the faster and more accurate way of doing things. This study examines the implementation phases and difficulties of the Tanzimat in the provincial states in light of his experiences.

Keywords: Asad Pasha, Tanzimat, Ottoman Empire, Anatolia.

Giriş

Tarihçi Abdurrahman Şeref, Tanzimat ilkelerinin uygulanmasındaki zorlukları ifade ederken; devrin önemli bürokratlarından olan Mehmed Esad Muhlis Paşa'nın, bazen getirilen yeniliklerin hareket alanını kısıtlamasından dolayı hırsını alamayıp kılıcıyla odasındaki minderlere, "ah Tanzimat, ah Tanzimat" diyerek vurduğunu anlatmaktadır.¹ Esasında Paşa, şahsen devletin reforma tabi tutulmasından yanaydı. Sultan II. Mahmud döneminde Edirne, Adana, Karaman, Erzurum valilikleri ile Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâli azalığı görevlerinde bulunurken bütün yenilikleri destekledi.² Tanzimat'ın ilk yıllarında Anadolu'nun doğusu ile Arabistan yarımadasının kuzeyinde yer alan ve her bakımdan problemlili olan eyaletlerde valilik görevlerinde bulunurken kadim düzen ile yeni sistemin bütün çelişkilerini, uyum zorluklarını yaşadı; İstanbul'da verilen kararları taşrada uygulamanın güçlüklerine şahitlik etti. Bir eyalette Tanzimat'ı uygulamaya, diğer eyalette kadim düzeni bütün kurumlarıyla yaşatmaya çalıştı. Merkezden gönderilen emirleri tam ve doğru olarak uygulamaya gayret ederken, itirazlarını şairliğinin kazandırdığı yetenekle ve dikkatli bir üslupla dile getirmekten geri durmadı.

Tanzimat döneminin hemen başından itibaren hükümetler, devletin asırlardan beri biriken problemlerini çözmeye yönelmişlerdi. Ancak meseleler kapsamlı ve girift olup çok yönlü kurumsal düzenlemeler ile yetişmiş kadrolara muhtaçtı. Yeniliklerin başarısı için bürokratik ve toplumsal destek gerekmektedir. Hâlbuki bu hususlarda iyimser olmayı gerektirecek hemen hiçbir şey yoktu.³ Esad Paşa'nın on yılı aşkın valiliği döneminde yaşadığı deneyimler bu durumu açıkça göstermektedir. Bu çalışmada söz konusu tecrübeler ışığında Tanzimat reformlarının taşradaki uygulama süreci ele alınmaktadır.

1.Sivas Müşirliği

Esad Paşa, Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışından hemen sonra Bahr-i Sefid Boğazı ve Biga Mutasarrıflığına, Ekim 1839'da da Sivas Müşirliğine tayin edildi.⁴ Mevsim şartları dolayısıyla ancak Şubat 1840 sonuna doğru Sivas'a ulaştı. Âdet olduğu üzere üç günlük dinlenmeden sonra memuriyeti hakkındaki fermanı, eyaletin önde gelen memurları ile halktan temsilcilerin katıldığı bir toplantıda okutarak görevine başladı.⁵ O daha İstanbul'da iken Tanzimat Fermanı okunmuş, böylelikle Osmanlı topraklarında yeni bir döneme girildiği ilan edilmişti. Dolayısıyla bu yeni gelişme kendisinin görev yapma şeklini ve anlayışını derinden etkilemiş oldu.

Bu tarihlerde Sivas Müşirliği'nin sorumluluk sahası Sivas sancağının yanı sıra Kayseri, Bozok, Çorum, Amasya ve Divriği sancaklarını kapsamaktaydı. Divriği sancağına bağlı olan Darende kazası dışındaki yerlerde Tanzimat'ın hemen uygulanmasına karar verildi. Ancak buna

¹ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339), 71.

² Geniş bilgi için şu çalışmaya bakılabilir: Abdullah Saydam, "Savaş ve İsyan Hengâmesinde Yenilik Yapmak: II. Mahmud'un Valisi Esad Paşa'nın Deneyimleri", *History Studies*, XIII/4 (2021): 1321-1344.

³ Turhan, Tanzimat'ın uygulanmasındaki güçlüğü bizzat fermanın içeriğinden kaynaklandığını ifade ederek şu görüşleri ileri sürmektedir: "İçtimâî bünyenin, teşkilât ve müesseselerin, asırlarca hüküm süren zihniyetin, itiyat ve teamüllerin, devlet adamlarının ekseriyeti karşısında Tanzimat ıslahatının hemen muvaffak olamaması gayet tabiiydi." Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987), 173. Berkes de benzer tespiti şu sözlerle ifade etmektedir: "Bu kadar ağır bir uygulama yükünü başarıyla yürütecek bir uzman kadrosu yoktu. Maliyecisi, memuru, subayı, mühendisi, doktoru, ekonomisti, öğretmeni, hâkimi, savcısı olmayan bir devlet bu yükü kaldıramazdı." Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978), 241.

⁴ Esad Paşa'nın tayinine ilişkin fermana ulaşılamamakla birlikte bir arz tezkeresinde; "Dünkü gün çıkan irade mucibince ... Sivas eyaleti müşirliği Boğaz Muhafızı sabık Esad Paşa'ya (tevcih olduğundan)" söz edilmesi ve belgenin arkasında 28 Recep 1255/7 Ekim 1839 tarihinin yer alması atamanın bunun birkaç gün öncesinde gerçekleştiğini göstermektedir. BOA, İ.DH, 3/121.

⁵ BOA, C.DH, 169/8436 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 21 Zilhicce 1255/25 Şubat 1840).

yönelik talimatlar hazırlanmadığından birçok konuda mevzuat boşluğu mevcuttu. En basitinden valilerin ne kadar maaş alacağı belirlenmiş değildi.⁶

Tanzimat'ın uygulanması kapsamında eyalette meclislerin teşekkül ettirilmesi, nüfus sayımlarının tamamlanması, vergi tarh ve tahsilinin adalet ilkeleri doğrultusunda düzene sokulması, askerlik ile ilgili işlerin tanzimi öncelikli konulardandı. Özellikle taşrada idarî ve malî işlemlerin yürütülmesinden sorumlu olan *muhassıllık* kurumunun teşkili önemli bir aşama idi.⁷ Bu yüzden Tanzimat'ın uygulanabilmesi için ilk yapılan işlerden biri sancak ve kazalara muhassılların tayin edilmesi oldu. Sivas'ta İbrahim Said Efendi, Tokat'ta Mehmed Hilmi Efendi, Amasya'da Ali Efendi, Zile'de Ali Said Efendi görevlendirildiler. Muhassılların sancak ve kazalarda kurulacak meclislere başkanlık yapma görevlerinin bulunması kuruma verilen önemi göstermekteydi.⁸

Esad Paşa Sivas'taki vazifesine, askerî nitelik çağrıştıracak biçimde *müşir* unvanıyla tayin edilmişti. Ancak göreve başladığında emrinde unvanıyla mütenasip bir askerî birlik bulunmamaktaydı. Bu yüzden asayiş işlerinde istihdam edilmek amacıyla halktan maaşlı asker yazımına başlandı. Örneğin Sivas Muhassılı Said Efendi'nin marifeti ve Sivas Meclisi'nin kararıyla 4 Nisan 1840 tarihinden itibaren uygun kişilerden yüzbaşı, mülazım, ser çavuş, çavuş ve onbaşı ile nefer olmak üzere toplam 185 kişi istihdam edildi. Tokat'ta ise toplamda 53 süvari ve 24 piyade görevlendirilmişti.⁹

Tanzimat ile birlikte devletin, birçok iş ve işlemlerinde yeniliklere yönelmesi bir taraftan merkezdeki düzenleyici ve karar alıcı durumundaki kurumları aşırı derecede iş yüküne boğmuş, öte yandan taşradaki uygulayıcılar hemen her konuyu merkeze sormak durumunda kalmışlardı. Kirahanelerde konaklayan tatarlar ile diğer şahısların ödeyecekleri ücretin miktarı,¹⁰ karantinahane teşekkül ettirilmesi, görevlendirilecek hekim ile diğer şahısların maaşları, sarf malzemelerinin bedelleri gibi hususlarda merkezden talimat istenmekteydi.¹¹ Merkezi hükümet ilk aşamada taşradan gelen bu taleplere hazırlıklı değildi. Konu gündeme geldikçe karar alınmakta, çoğu zaman da ileriye tehir edilmekteydi. Bu yüzden ki, Sivas karantinası için gereken maaş ve diğer masrafların nasıl karşılanacağı sorusuna İstanbul'dan, buna daha sonra karar verileceği, şimdilik muhassıllık tarafından tahsil edilen meblağdan karşılanması cevabı verilmişti.¹²

Bu tarihlerde Tokat'ta başlayıp daha sonra Amasya, Zile, Niksar gibi yerlere sirayet eden isyan Tanzimat ilkelerinin uygulanmasının hiç de kolay olmayacağını göstermekteydi. Tokat isyanının temel sebebi mahallî hanedan mensupları ile merkezden gelen muhassıl arasındaki güç mücadelesi idi. Muhassıl Hilmi Efendi göreve başladığı sırada Tokat ile bazı kazaların gelirleri birkaç nüfuzlu kimse arasında pay edilmiş olup Kazabâd Sivas hanedanından Said Ağa'ya, Artukabâd Said Ağa'nın yakınlarından Dizdar Ağa'ya, Tokat da Latifzade Hüseyin Ağa'ya verilmişti. Hilmi Efendi'nin nüfus ve emlak yazımı için görevliler tayin etmeye başlaması bu şahısları rahatsız etti. Ayrıca Esad Paşa'nın valilikte istihdam edilen görevlilerin maaşlarını

⁶ BOA, İ.DH, 7/335, Belge-4 (Arz tezkeresi ve irade. 24 Zilhicce 1255/28 Şubat 1840).

⁷ Geniş bilgi için bkz. Ayla Efe, "Muhassıllık Teşkilâtı" (Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi, 2002).

⁸ BOA, İ.MVL, 15/230, Belge no:1.

⁹ BOA, ML.MSF.d, 1315. Bu kişilerin başına nizamî ordudan bir zâbitin getirilmesi kanun olduğundan Tokat'takilerin amirliğine Miralay Numan Bey tayin edilmiş, fakat kısa süre sonra idaredeki yetersizliği yüzünden azledilerek yerine Miralay Mustafa Bey tayin olunmuştu. İ.DH, 16/747, Belge no: 1, 2 (23 Rabiulahir 1256/24 Haziran 1840).

¹⁰ BOA, C.NF, 16/770.

¹¹ BOA, C.SH, 2/88.

¹² BOA, C.SH, 2/88, 28/1379.

karşılayabilmek için Kazabâd ile Artukabâd'ın Tokat yerine Sivas Muhassıllığı'na bağlanmasını istemesi anlaşmazlık doğurdu. Bir süre sonra vali ile muhassılın birbirleri aleyhine karşılıklı ithamlarda buldukları yazılar İstanbul'a ulaştı.¹³ Paşa, Hilmi Efendi'yi redif askerleri hakkında uygunsuz muamelelerde bulunmak, zaptiye işlerinden sorumlu olan Latifzade Hüseyin Ağa'yı kendisine tâbi olarak görmek, maliye ve zaptiye işlerini kendi elinde tutmaya çalışmak, bir kadına sözlü tacizde bulunduğu yolundaki söylentilerle halk nazarında nefret edilen bir şahıs haline gelmek ile suçlamaktaydı.¹⁴ Muhassıl ise, iddiaların asılsız olduğunu, redif askerlerinden bazılarının kadın kaçırma, tecavüz, sarhoş olup pazar yerinde olay çıkarma gibi olaylara karışmalarından dolayı kullanmadığını, kadın meselesine dair bizzat mahkemeye müracaat ederek beraatine dair aldığı ilamı Paşa'ya gönderdiği halde itibar etmediğini ileri sürmekteydi. Hükümet, her iki devlet görevlisinin hatalı tutum ve davranış içerisinde olduğunun farkında olmakla birlikte işi oluruna bıraktı. Bu sırada Tokat ve çevresinde yaşanmakta olan zahire kıtlığına rağmen memurlar gelmedikçe ürünün kaldırılmasına izin verilmeyince, Latifzade Hüseyin Ağa'nın tahrikleri ile kalabalık bir grup 30 Temmuz 1840 tarihinde Tokat Meclisi'ni bastı. Arbede sırasında Hilmi Efendi ile hazinedarı Bekir Efendi öldürüldü. Bunun üzerine Esad Paşa, o sırada Harput'tan İstanbul'a dönmek üzere Sivas'a gelen hassa askerlerinden temin ettiği birliklerle bizzat Tokat'a hareket etti. Olaylarda rolü olanların çoğu yakalandı. İddiaların ve olayların karmaşıklığı yüzünden, gerginliği bir an evvel bölgeden uzaklaştırmak için bu şahıslar yargılanmak üzere İstanbul'a gönderildi ve suçlu görülenler muhtelif cezalara çarptırıldılar.¹⁵

Tokat'taki olaylardan cesaret alanlar tarafından Amasya'da da isyan başgöstermiş, karantinahanede görevli tabip öldürülmüştü. Bunun üzerine Esad Paşa, maiyetindeki nizamiye askerleri ile süratle buraya hareket etti. Bu sırada Diyabekir Valisi Zekeriya Paşa da görev mahalline gitmek üzere külliyetli Arnavut askeri ile Amasya'ya gelmişti. İki paşa işbirliği yaparak şehirde sükûneti sağladılar. Tahrik edici tavrılarda bulunanlar muhtelif yerlere sürgün edildiler. Zile ve Niksar'daki olaylar da büyümeden bertaraf edildi.¹⁶

İsyanın bastırılmasında büyük hizmeti görülen nizamî askerlerin bir an evvel İstanbul'a gitmeleri gerektiğinden Esad Paşa, Zekeriya Paşa'dan emrindeki Arnavut askerinden bir miktarını geçici olarak maiyetine vermesini istedi. Zekeriya Paşa'nın bunu kabul etmesi üzerine konu hükümete yazıldı. Bâbîâli'nin izniyle Başbuğ İsmail Bey'in emrinde olan bin beş yüzden fazla Arnavut askeri Sivas'ta istihdam edildi. Sivas gibi bir eyalette nizamî askerinin olmayışı, Tokat ve Amasya ihtilâlinin tesadüfen Sivas'a gelen askerler ile Zekeriya Paşa'nın maiyetindeki Arnavut başıbozuk askerleri sayesinde kısa sürede önlenmesi Esad Paşa açısından talihli bir durumdu. Bununla birlikte eyaletin askerî bakımdan güçlendirilmesinin büyük ihtiyaç olduğunu ortaya koymasına fırsat vermiş, bu amaçla İstanbul'a bir seri yazı göndermişti.¹⁷

¹³ Vali-muhassıl anlaşmazlığının bir başka örneği de Edirne'de meydana gelmiş ve oldukça gerilimli günler yaşanmıştı. Bkz. Cengiz Kırılı, *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, (İstanbul: Verita Yayınları, 2015), 19-62; Abdullah Saydam, "Edirne'de Tanzimat'ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, XII/5 (2020): 2557-2576.

¹⁴ Aslında Hilmi Efendi, Esad Paşa'nın iltiması ile Tokat Muhassıllığı'na tayin edilmişti. Bu yüzden zor durumda kalmamak için Sadrazam'a gönderdiği yazıda; şahsı tanımadan, kendisine yapılan müracaat üzerine iltimasta bulunduğunu belirtmek ihtiyacını hissetmişti. BOA, İ.MVL, 5/76, Belge no:19.

¹⁵ Konu kapsamlı olarak şu çalışmada ele alınmıştır: İbrahim Arkun, "Tanzimat Fermanı'na Bir Tepki; 1840 Tokat Olayı ve Muhassıl Mehmet Hilmi Efendi'nin Öldürülmesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/41 (2008): 113-135. Çoğu zaman eski ayân, eşrâf ve mültezimlerden seçilen muhassıllara karşı duyulan tepkiler sebebiyle sık sık halk isyanları meydana gelmekteydi. Meselâ bkz. Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII/112 (1964), 623-690; Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme*, (İstanbul: Eren Yayınevi, 2002).

¹⁶ BOA, İ.MVL, 12/188, Belge no: 22-28.

¹⁷ BOA, İ.MVL, 12/188, Belge no:4-7, 31; İ.DH, 21/1009, 25/1218, Belge no:4.

Esad Paşa'nın Sivas Müşirliği bir yılı henüz doldurmuştu ki görev yeri değiştirildi. Dolayısıyla Sivas'ta Tanzimat'ın uygulanması konusunda pek de dikkat çekici ve elle tutulur bir iş yapamadı.

2.Halep Müşirliği

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Bâbîâli ile yaşadığı anlaşmazlıklar üzerine Ekim 1831'den itibaren Filistin-Suriye bölgesini kontrolü altında tutmaktaydı. Büyük devletlerin siyasi çekişmeleri ve Boğazların devletlerarası bir sorun haline gelmesi üzerine 15 Temmuz 1840 tarihli anlaşma ile Mısır ordusunun Suriye-Filistin'i tahliye etmesine karar verildi. Coğrafi olarak Beriyetü's-Şam diye anılan bölgede askerî hareketlilik devam ederken işgalden kurtarılan eyaletlerde düzenin tesisi için hemen yeni valiler tayin edildi. Bu kapsamda Esad Paşa da Eylül 1840 ortalarında Halep'e atandı.¹⁸

Esad Paşa, Halep'e doğru hareket ederken ilk olarak emrine yeterli miktarda düzenli askerinin verilmesi gerektiğini merkeze ilettili. Bâbîâli, Kayseri'de bulunan ikinci alayın maiyetine verilmesini kararlaştırdı.¹⁹ Ancak gerek bu askerlerin gerekse Filistin topraklarının kurtarılmasından sonra Halep'te görevlendirilen diğer nizamî askerlerin önemli bölümü kanuni hizmet sürelerini doldurduklarından dolayı terhis edilmeleri gerekmektedir. Hükümet tarafından hizmet süresini tamamlamış olan askerlerin memleketlerine iadelerinin gerekliliği kabul edilmekle beraber, yerlerine sevk edilecek asker bulunmadığından bunların memleketlerine iadelerinin şimdilik ertelenmesine karar verildi.²⁰ Bu arada bölgede etkili olan Aneze aşiretine mensup eşkıyanın hem köy ve nahiyelere hem de yolculuk yapanlara yönelik baskın, saldırı ve soygun hareketleri ortalıkta düzen bırakmamıştı. Bu yüzden yalnız muntazam süvari askeriyle bunların tenkil ve terbiyesinin imkânsız görülmekteydi. Bundan dolayı Esad Paşa, başıbozuk asker istihdamına esasen karşı olmakla birlikte zorunlu olarak bin beş yüz Arap atlısını istihdam etti. Böylelikle Mısır ordusunda görevli olan bu askerlerin başıboş kalıp asayiş bozmaları da önlenmiş oldu.²¹

Paşa, göreve başladıktan hemen sonra buralarda eskiden beri Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet etmiş olan kişileri yeniden işbaşına geçirdi. Teşvik olması bakımından da uygun gördüklerine rütbe, unvan, paye ve nişan verilmesini sağladı. Bu kapsamda Halep Kaimmakamı Abdullah Bey, Halep hanedanından olup vali kethüdalığı görevinde bulunan Şerifzade Yusuf Bey, Hamid Paşazade Şerif Bey paye ve nişan ile ödüllendirilirken; Osmanlı taraftarlığı yaptığından dolayı bir ara sürgün edilen Cabirzade Muhammed Esad Efendi de müftülüğe getirildi.²²

Tanzimat döneminin önemli ilkelerinden birisi verginin tarh, tevzi ve tahsilinde önceki dönemlerde mevcut olan usulsüz ve hakkaniyete aykırı işlemleri ortadan kaldırmak idi. Bu tarihte Halep, Tanzimat usulünün uygulanmaya başladığı eyaletlerden değildi. Dolayısıyla eski uygulamalar devam etmekteydi. Bununla birlikte eski düzenden yeni düzene geçiş için fırsat düştükçe bazı yeni düzenlemeler yapılmaktaydı. Öncelikle başvuru yöntem de, halkın şikâyetlerini bir nebze de olsa hafifletmek için geçmiş yıllarda toplanan vergiden bir miktar tenzil edilerek yeni yılda tahsil edilecek vergi miktarını belirlemek idi. Bu doğrultuda 1257 (1841-1842)

¹⁸ BOA, İ.DH, 22/1065, Belge no:2, Belge-3.

¹⁹ BOA, İ.DH, 24/1144, Belge no:1, 2 (Arz tezkeresi ve irade. 28 Şaban 1256/25 Ekim 1840).

²⁰ BOA, İ.DH, 51/1519, Belge no:4-9.

²¹ BOA, İ.DH, 35/1638, Belge no:12, 13; İ.MTZ, (05) 8/201.

²² BOA, İ.DH, 35/1638, Belge no:9-13; 51/2517, Belge no:1-2.

senesi vergileri belirlenirken Antakya, Ayıntab, Kilis kasaba ve köylerinin eski vergilerinin üçte biri ile Halep'in merkez kazasına ait verginin yarısı tenzil edilmişti.²³

Halep eyaletinde devlet otoritesinin tesisinde yaşanan önemli sıkıntılardan birisi de Ceza Kanunnamesi'nin uygulanmasından kaynaklanmaktaydı. Kanunname ile ilgili olarak benimsenen uygulama şekline göre, vilayetlerde suçlular tespit edildikçe haklarında bütün tahkikat yapılarak memleket meclisleri tarafından meseleler müzakere edilecek ve hazırlanan mazbatalar ile gerekli bilgiler İstanbul'a iletilerek verilecek karara göre infaz işlemi gerçekleşecekti. Bu doğrultuda hazırlanan 14 Nisan 1841 tarihli bir mazbatada her şeyin İstanbul'dan sorulmasının pratik bulunmadığı, Halep'in etrafında aşiret ve eşkıya kaynadığı, uzaklık dolayısıyla cezalandırılmaların gecikmesinin eşkıyanın çoğalmasına yol açtığı, bu yüzden suçu sabit olanların doğrudan müşir tarafından verilecek karara göre cezalandırılmaları teklif edildi.²⁴

Konu, Meclis-i Vâlâ'da ayrıntılı şekilde müzakere edildikten sonra şu kararlar alındı: Suçluların memleket meclisi tarafından hazırlanacak mazbata gereğince vali tarafından cezalandırılması teklifi makul bulunmaktadır. Aslında Tanzimat-ı Hayriye usulü tesis edilirken küçük – büyük her şeyin İstanbul'dan sorulmasının istenmesindeki amaç öncelikle adaletin icrasında meclislerin eğitilmesi idi. Şimdiye kadar bu meleke hâsıl olmuştur. Bundan sonra önde gelen müşirler ile hâkimler özel memuriyetlerle eyaletlerde görevlendirilerek yöneticilere gerekli uyarı, telkin ve talimde bulunacaklardır. Dolayısıyla taşrada yakalanan adi suçluların İstanbul'a gönderilmeleri şeklindeki uygulamaya son verilmiştir. Böyle suçlular adalete uygun biçimde muhakeme edilerek mazbataları hazırlanıp ferik veya müşire bildirilecek, onun tarafından da tekrar ayrıntılı tahkikat yapıldıktan sonra buldukları kazalarda prangaya konularak belirlenen sürelerde sokak süpürme gibi bayağı işlerde çalıştırılarak cezaları infaz edilecektir. Yalnız bu tür suçlar ve cezalandırmalarla ilgili olarak her ay İstanbul'a bilgi verilecektir. İsyân ve cinayet gibi hadiselerin sorumluları hakkında mahalli meclisler tarafından ayrıntılı tahkikat ve muhakeme yapıldıktan sonra durumları İstanbul'a bildirilecektir. Kanunnamede açıkça yazılı olmayan ve diğer maddelerle kıyaslanamayan hallerde İstanbul'dan bilgi istenecektir. Suçlunun sahiplenilmesi, suçu sabit olmayanın haksız yere cezalandırılması, irtikâp ve rüşvet ile adaletin engellenmesi gibi durumlarda müşir, muhassıl ve meclis azaları cümlesi sorumlu tutularak gerektiğinde cezalandırılacaklardır.²⁵

Halep gibi çeşitli etnik kökene, din ve mezhep anlayışına sahip tebaanın yaşadığı eyaletlerde Tanzimat Fermanı ile tebaanın her bakımdan eşit olduğu ve memurların halkın her sınıfına eşit muamelede bulunması gerektiği hususunun titizlikle uygulanması büyük önem taşımaktaydı. Hükümet bir taraftan bu konularda aşırı derece de titiz davranılmasını görevlilere emrederken, diğer taraftan da Osmanlı tebaasından olan bazı reyanın birer fırsatını bularak yabancı ülke tabiiyetine geçmesini engellemeye çalışmaktaydı.²⁶ Buna dair gelen bir emirnameye Esad Paşa ile Halep Defterdarı Mehmed Lebib Efendi tarafından müştereken verilen cevapta; tebaanın muhtelif sınıfları arasında eşit muameleye itina gösterilmesine rağmen himaye yolu arayanların engellenemediğini, bazı mahallerdeki reyanın millî ve mezhebî münasebet sebebiyle konsolos ve konsolos vekillerinden birer vesile ile patent ve pasaport alarak reaya olma hükmünden çıktıklarını, ekserisinin sebepsiz yere yabancı devlet memurlarının himayesine başvurduklarını, meselenin sefirler ile müzakere edilerek sağlam bir şekle kavuşturulmasına ihtiyaç olduğunu ifade

²³ BOA, İ.MVL, 35/625, Belge no:1, 2.

²⁴ BOA, İ.MVL, 22/343, Belge no:2, 3.

²⁵ BOA, İ.MVL, 22/343, Belge no:1, 5.

²⁶ BOA, İ.MVL, 45/847, Belge no:7 (Arz tezkeresi ve irade. 10 Şevval 1258/14 Kasım 1842).

ettiler.²⁷ Meseleyi görüşen Meclis-i Vâlâ, reyanın sebepsiz yere Osmanlı tabiiyetini terk edip başka bir ülke tabiiyetine girdiği tezini inandırıcı bulmadı. Reyanın her nerede olur ise olsun eşit muameleye nail oldukları ve haklarında adalet ile icraat yapılıp uygun ve mülayimce tavırlar sergilendiği takdirde devletten ayrılmayacaklarının aşikâr olduğunu, dolayısıyla başka bir devletin himayesine müracaat ve iltica etmelerinin mutlaka gizli bir sebebi bulunduğunu, hangi sebeplerden kaynaklanmakta ise tahkik edilerek o sebeplerin bertaraf edilmesine çalışılmasının bütün memurların aslî görevi olduğunu belirtmekle yetindi.²⁸

Osmanlı memleketlerinin her yerinde olduğu gibi Halep'te önemli meselelerden biri de yabancılar tarafından açılan okulların, bilhassa Müslüman halkta ve yönetici kadroda meydana getirdiği tedirginlik ve bunun doğurduğu tepki idi. Konu, Halep Meclisi tarafından hazırlanan 6 Mayıs 1842 tarihli mazbatada şu şekilde dile getirilmekteydi: Bir müddetten beri Halep'te bulunan bazı yabancı uyruklu kişiler dil öğretmek ve belki de din değiştirmek maksadıyla memleket dâhilinde mektepler açmaktadırlar. Müslüman ve Hıristiyan ailelerin çocukları bu okullara gitmeye teşvik edilmektedirler. Özellikle Hıristiyan topluluklar, Frenkler ile itikattaki birlikleri cihetiyle oğullarını yabancı mekteplere göndermekte, aralarında onlara hayranlık artmaktadır. Bu gidişle yabancı bir devletin himayesi altına girenlerin sayısı artacaktır. Üstelik bazı Müslümanlar da onları taklit etmektedirler. Hatta Halep ulemasından Zeytunîoğlu Şeyh Akîl adlı kimseye de bu anlayış sirayet ederek oğlunu Frenk mektebine kaydettirmiştir. Esad Paşa'nın onayıyla Halep Müftüsü, Şeyh Akîl'e ve sairlerine tembihlerde bulunmuşlar ise de bazılarının ikna olup itaat etmelerine karşılık Şeyh Akîl halen oğlunu mektepten çıkarmamıştır. Böyle bir adamın oğlunun mektepte kefare evlatlarının arasında kalması halinde diğer itikat bakımından zayıf kimselere etki ederek Müslüman çocukların İslâmî akidelerine zarar vereceği aşikârdır. Bundan başka Frenklerin bu şekilde mektepler teşkil etmekteki meramları, Hıristiyan ve bazı Müslümanların itikatlarını değiştirip kendi taraflarına celp etmektir. Bu ise nice mahzurlar doğuracaktır. Ecnebler tarafından mekteplerin açılmasını engellemek ve böyle mübarek mahalde meşru olmayan bu tür teşebbüsleri durdurabilmek için padişah fermanının çıkması gerekmektedir. Konuyu müzakere eden Meclis-i Vâlâ; yabancı devlet tebaa ve tüccarının Osmanlı memleketlerinde misafir suretinde ikamet ettiklerini, bunların buldukları mahallerde emlak ve arazi satın almalarının, ev ve sair binalar inşa etmelerinin antlaşmalara aykırı olduğunu; özellikle böyle mektepler açarak müslim ve gayrimüslim ailelerin çocuklarına eğitim vermelerinin meşru olmadığını karara bağladı. Böyle mekteplere gönderilmiş olan çocukların dedikoduya ve münakaşaya yol açmayacak şekilde hâkimane üslup ile okullardan ayrılmasının sağlanması, İslâm ve reaya çocuklarının ecneblerin açtığı mekteplere verilmesinin engellenmesi valiye ve defterdara bildirildi.²⁹ Bu kararın alındığı tarihte Esad Paşa'nın Halep Müşirliği sona ermiş olduğundan uygulama yeni müşire bırakıldı.

Ecnebi temsilciler ile Osmanlı memurları arasındaki anlaşmazlıkların başında Baltalimanı Antlaşması'nın uygulanması ile ilgili konular gelmekteydi. Bu tür durumlarda genelde Esad Paşa'nın söz konusu antlaşmanın içeriğinden haberdar olmadığını belirterek zaman kazanmaya çalıştığı görülmektedir. Ancak konsoloslukların hemen konuyu sefaretler marifetiyle hükümete iletmekteydiler. Nitekim Sadâret makamı tarafından ticaret antlaşmasının titizlikle uygulanması ve şikâyet edilmesine fırsat verilmemesi için ticaret muahedesinin bir sureti ile diğer muahedelerin de taşraca bilinmesi lüzumlu olan fıkralarının bastırılarak valiliklere gönderilmesine karar verdi.³⁰

²⁷ BOA, İ.MVL, 45/847, Belge no:3.

²⁸ BOA, İ.MVL, 45/847, Belge no:6.

²⁹ BOA, İ.MVL, 45/847, Belge no:1, 3, 6, 7.

³⁰ BOA, İ.MVL, 45/847, Belge no:3, 4, 5.

Aslında Esad Paşa temkinli davranmayı tercih eden bir vali idi. Meselâ Halep'teki meyhanelerin eski usule göre idaresinin tekel (yed-i vahid) demek olacağını dikkate alarak, böyle bir durumun konsoloslar ile müstemelerin itirazlarına yol açabileceğini düşünerek ileride düzenleme yapıncaya kadar aylık olarak belirlenen varidattan biraz şey tenzil edilmesini münasip görmüştü. Onun uyarısı üzerine konsolos ve adamlarının kendi nefisleri için lüzumu miktardan ziyade içki imal edip satmalarının uygun olmadığına, bu durumun ilgililere nazikçe hatırlatılmasına hükümet tarafından karar verilmiştir.³¹

Esad Paşa'nın Halep Müşirliği görevindeki son önemli icraatı Urfa tarafındaki bazı aşiretlerin yol açtıkları isyankâr davranışları bertaraf etmesi oldu. Paşa'nın teklifi ile öteden beri Diyarbakir'e bağlı olarak idare edilen Urfa, bölgedeki aşiretlerin saldırganlıklarının önlenmesi için Halep eyaletine ilhak edilmişti. Ağustos 1842'de Urfa'nın Suruç nahiyesine tâbi Brazi aşireti mensuplarının vergi tahsildarlarına saldırıp on – on iki kişinin ölümüne sebebiyet vererek çok sayıda hayvan ve eşya gasp etmeleri üzerine Esad Paşa bizzat Urfa'ya hareket etti. Maiyetinde nizami ve başıbozuk askerlerden oluşan dört-beş bin kişilik asker ve beş kıta top bulunmaktaydı. Suruç nahiyesine varıldığında bu askerî güce karşı koyamayacaklarını dikkate alan aşiret yöneticileri; suçluları cezalandırmak, vergileri ödemek, vergiye zam adı altında bir miktar “akıl akçesi” vermek, ordunun 75.000 kuruşluk masrafını karşılamak şartıyla itaat ettiler.³²

Esad Paşa, Suruç'tan Urfa'ya doğru ilerlerken Sayda Müşirliği'ne atandığına ve acilen görevine başlaması gerektiğine ilişkin ferman eline geçti. O da Urfa'da yapılacak işlere dair mütesellim ile diğer yetkililere gerekli tembihlerde bulunarak Halep'e döndü. Yerine tayin edilen Diyarbakir Valisi Vecîhî Paşa'nın gelişini beklemeden Halep Mütesellimi Abdullah Bey başta olmak üzere memleket ileri gelenlerini toplayarak gerekli bilgilendirmeleri yaptıktan sonra 10 Ekim 1842 tarihinde Beyrut'a gitmek üzere Halep'ten ayrıldı.³³

3.Sayda Müşirliği

Mısır ordusunun Lübnan-Filistin bölgesinden çekilmesinden sonra bölgede devlet otoritesi bir türlü istenen düzeyde tesis edilemedi. Bir taraftan aşiretlerin birbirleriyle mücadeleleri ve yerleşik ahaliye saldırıları, diğer taraftan Dürziler ile Marûnîler arasındaki çatışmalar durumu oldukça hassas bir hale getirdi. *Düvel-i muazzamanın*³⁴ müdahale etme ihtimalleri belirince Serasker Mustafa Nuri Paşa geniş yetkilerle Beyrut'a gönderildi. Nuri Paşa maiyetindeki askerî güç sayesinde Beriyetü'ş-Şam bölgesinde asayişini temin etti. Ancak sürecin uzaması üzerine istifa ettiğini İstanbul'a bildirdi. Bunun üzerine Esad Paşa Sayda Müşirliği'ne getirildi.³⁵ Bu sırada Sayda eyaleti; Trablusşam eyaletinin ilhak edilmesiyle birlikte Beyrut, Kudüs, Akkâ, Cebel-i Lübnan, Nablus, Gazze, Lazkiye ve Trablusşam gibi oldukça geniş bir coğrafi alanı kapsamaktaydı.³⁶

Esad Paşa, 21 Ekim 1842 tarihinde Beyrut'a ulaştı ve hemen Nuri Paşa ile bölgenin durumu ve neler yapılması gerektiği konusunda kapsamlı görüş alışverişinde bulundu. Daha sonra

³¹ BOA, İ.MVL, 35/625, Belge no:1, 2 (Arz tezkeresi ve irade. 15 Safer 1258).

³² BOA, İ.DH, 66/3251, Belge no:1. Esad Paşa, askerî harekât masrafı diye aşiretten aldığı 75.000 kuruşluk senet karşılığını Halep Emval Sandığı'ndan tahsil etmişti. Ancak hükümet tarafından, bu şekilde senet alınmasının usulsüz olduğuna, bu kapsamda herhangi bir tahsilat yapılmamasına, yapılan tahsilat var ise alınan paraların vergilere sayılmasına, söz konusu harcamaların ise hazinece karşılanmasına karar verilmişti. İ.MVL, 54/1026, Belge no:1, 2.

³³ BOA, İ.DH, 69/3403, Belge no:1 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 7 Ramazan 1258 /12 Ekim 1842).

³⁴ *Düvel-i müntahabe, düvel-i hamse* adıyla da anılan beş Avrupa devleti. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya.

³⁵ BOA, İ.DH, 57/2837 (15 Recep 1258/22 Ağustos 1842); 66/3251, Belge no:2.

³⁶ BOA, İ.DH, 66/3251, Belge no:2; *Takvim-i Vekâyi*, 245 (1 Şaban 1258/7 Eylül 1842).

yetkilileri huzuruna davet ederek tayinine ilişkin fermanı okuttu. Vazifesinin eyalet ahalisinin adalet ve sulh içerisinde yaşamasını sağlamak, hakkaniyeti icra etmek olduğunu; devletin herkes hakkında muhabbet ve teveccühü bulunduğunu duyurdu.³⁷ Akabinde idarede güvendiği kimselerin olmasını sağlamak için Kudüs ve Nablus Ferikliğine Akkâ Muhafızı Reşid Paşa'yı, onun yerine de Eyüp Paşa'yı tayin ettirdi. Hazinesarı Kenan Ağa'yı Trablusşam Kaimmakamı olarak görevlendirdi.³⁸ Sayda eyaletinin malî konularda Şam Defterdarlığı'na bağlı olmasının yanlışlığını vurgulayarak, eyalet maliyesinin vali nezareti altında bir mal müdürü tarafından idaresine hükümeti ikna etti. Ancak bir süre sonra Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde olduğu gibi, malî işleri yürütmek üzere validen bağımsız olarak defterdarlık kurumu oluşturuldu ve Şam Defterdarı Faik Efendi bu göreve getirildi.³⁹

Bu tarihlerde Sayda eyaleti asayiş bakımından kritik durumdaydı ve askerî bakımdan güçlendirilmesi gerekmektedir. Buna karşılık Aralık 1842 itibarıyla eyalette beş bin nizamî asker bulunmakta, iki bin beş yüz civarında olan Arnavut başıbozuk askerinden fayda sağlanamamaktaydı. İki alay piyade askeri ilavesiyle askerî yapının güçlendirilmesi yolunda eyaletten yapılan talep, Bâbîâlî tarafından kış mevsimi gerekçe gösterilerek kabul edilmedi. Bir süre sonra da Askerî Tensikat Kanunu çıkarılarak, Şam merkez olmak üzere Arabistan Ordusu'nun teşkiline karar verildi ve bazı nizamî taburlar bu orduya katılmak üzere görevlendirildiler. Eyaletin güvenliği için de, ordunun tamamen teşkiline kadar gerektiğinde başıbozuk askeri istihdamı tavsiye edildi.⁴⁰ Hâlbuki Esad Paşa zaten ısrarla başıbozuk askerlerin disiplinsizliklerini dile getirerek işe yaramadıklarını söylemekteydi. Ancak görüşlerinin pek de dikkate alınmadığı görülmektedir. Bu durumu dikkate alan Paşa, özellikle Kudüs, Nablus, Gazze gibi sancaklardaki aşiretleri ikna çalışmaları ve nasihatlerle itaat altına almaya gayret etmekteydi. Meselâ aralarında şiddetli düşmanlık bulunan Nablus'a tâbi Cemaiyet kazası şeyhlerini bu yolla barıştırmış; gasp olunan mal ve eşyaların sahiplerine iade edilmesini sağlamış, huzuru bozmayacaklarına dair kendilerinden senetler almıştı. Yine Nablus sancağının güçlü ailelerinden olan ve aralarında nefret ve kan davası bulunan Beyt-i Tokak ile Beyt-i Abdülhadi arasında uzlaşmayı sağlamak için Nablus Muhassıllığını Beyt-i Tokak'tan Süleyman Bey'e, Akkâ Muhassıllığını da Beyt-i Abdülhadi'den Mahmud Bey'e vermişti.⁴¹

Hükümet, devletin Sayda eyaletindeki gerçek tebaasının belirlenebilmesi için 1844 yaz aylarında nüfus sayımının başlatılmasına karar verdi.⁴² Nüfus sayımı bu bölgedeki yabancı konsolosluklar tarafından Osmanlı tebaasından olan kişilere verilen himayenin kontrol altına alınması, engellenmesi, yabancı ülke vatandaşlığına geçenlerin veya onlarla ortak olanların vergilendirilememeleri yüzünden ortaya çıkan kayıpların önlenmesi için önemli görülmekteydi. Esad Paşa ve diğer ilgililer her ne kadar yabancılar tarafından yapılan uygulamanın vahametinin farkında iseler de önleme noktasında fazla başarı elde edemediler.⁴³

³⁷ BOA, İ.DH, 69/3403, Belge no:1; İ.MSM, 42/1129, Belge no:14.

³⁸ Bu süreçte gerek tayinler gerekse maaşlar yüzünden Esad Paşa ile hükümet arasında yer yer anlaşmazlıklar çıkmış, epeyce yazışma yapılmıştı. BOA, İ.MSM, 42/1129, 43/1132, 43/1133; İ.DH, 68/3362.

³⁹ BOA, İ.DH, 78/3894 (Arz tezkeresi ve irade. 15 Recep 1259 /11 Ağustos 1843).

⁴⁰ BOA, C.DH, 111/5531.

⁴¹ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:23.

⁴² BOA, C.DH, 266/13253.

⁴³ Mehmet Çetin, "Tabiiyetten Vatandaşlığa: Yunan Tebaası Örneğinde Osmanlı Devleti'nde Tefrik-i Tebaa Uygulaması", *History Studies*, XII/5 (2020): 2614.

Bölgenin beş devletin yardımıyla Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi, ecnebi temsilcilerinin tutum ve davranışlarında hoyratça davranmalarına yol açmakta,⁴⁴ bu durum da hem idarî kadroyu hem de Müslüman halkı oldukça rencide etmekteydi. Meselâ Kudüs'te 14 Temmuz 1843 Cuma günü İngiltere vatandaşı olan bir hekimin atı bir askerın ayağına basmış ve asker de can havliyle hayvana vurmuştu. Bunun üzerine hekim kırbacıyla askeri yaralamıştı. İngiltere ve Prusya konsolosları, olaya müdahale eden Yüzbaşı Mustafa Ağa ile emrindeki askerlerin hekimi darp ve tahkir ettiği iddiasıyla cezalandırılmalarını istemişlerdi. Hadise ahalinin gözü önünde cerayan etmesine rağmen konsolosların talepleri yerine getirilmiş, Mustafa Ağa azledildiği gibi askerlerler birlikte dövülmek suretiyle cezalandırılmıştı. Buna karşılık hekim cezalandırılmayarak konsolosun verdiği bir özür mektubu ile olay kapatılmıştı.⁴⁵

Fransa'nın Kudüs Konsolosu Lantivy de şehre geldikten sonra konsoloshaneyeye bayrak astırmak istemişti. Hâlbuki bölgedeki konsolosluk binalarına bayrak asılmamaktaydı. Ancak Lantivy'nin ısrar etmesi üzerine büyük bir gerilim yaşanmış, galeyana gelen halk konsolosluk binasındaki bayrak direğini parçalamıştı. Askerlerin müdahalesi ile ortalık sakinleştirilmiş ise de olaylarda rolü olanlar sürgün ile cezalandırılmış,⁴⁶ Reşid Paşa da muhafızlık görevinden azledilmişti.⁴⁷

Düvel-i muazzama temsilcilerinin en fazla müdahil oldukları konu Cebel-i Lübnan meselesi idi. Esad Paşa göreve başladığında bu meselenin Bâbiâli ile beş devlet arasında yapılacak müzakereler ile çözümleneceği bildirilmişti. Özellikle de İngiltere ile Fransa arasında bölgede nüfuz kazanma amacıyla büyük bir çekişme mevcuttu. İngilizler Dürzîleri, Fransızlar da Mârûnîleri desteklemekteydi. İki topluluk arasında 14 Ekim 1841 tarihinde büyük bir çatışma yaşanmış olup tesirleri devam etmekteydi. Uzun süren müzakereler neticesinde Cebel-i Lübnan'ın Dürzîler ve Mârûnîler arasında ikiye bölünmesi ve kendi içlerinden tayin edilecek kaimmakamlar vasıtasıyla idare edilmeleri kararlaştırıldı.⁴⁸ Esad Paşa böyle bir düzenlemenin Cebel-i Lübnan'da asayişî sağlamayacağını Sadâret'e iletirse de Avrupa devletlerinin kararına karşı konulamadı.⁴⁹ Bunun üzerine Beyrut-Şam yolunun kuzey tarafı Mârûnîlere verilerek kaimmakamlığına Beyt-i Ebül-Lam'a'dan Mîr Haydar, güney tarafı da Dürzîlere verilerek kaimmakamlığına Beyt-i Raslan'dan Mîr Ahmed tayin edildi.⁵⁰ Ancak bu iki kaimmakamlık diğer kaza ve sancaklar gibi

⁴⁴ Nitekim İngiltere'nin İstanbul Sefiri Stratford Canning, Beriyyetü's-Şam'ı İngiltere'nin kurtardığını belirterek sözlerinin dinlenmesi gerektiğini Hâriciye Nâzırı Sârîm Efendi'ye açıkça ihtar etmekteydi. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985), 457. Ayrıca bkz. bkz. İrşat Sarıalioğlu, "Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017).

⁴⁵ BOA, İ.MSM, 27/758, Belge no:20, 21, 24, 25, 26, 27.

⁴⁶ BOA, İ.MSM, 27/758, Belge no: 16, 17, 18, 26, 27. B. Abu-Mannah, "Jerusalem in the Tanzimat Period", *Die Welt des Islams*, XXX/1-4 (1990): 19-21.

⁴⁷ *Takvim-i Vekâyi*, 260 (8 Şevval 1259/1 Kasım 1843).

⁴⁸ Ahmed Lütfî, *Tarih-i Lütfî*, VIII, (İstanbul: Sabah Matbaası, 1328), 45-46; M. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", *Bellekten*, X/40 (1946): 643-651.

⁴⁹ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:13, 16.

⁵⁰ A. Lütfî, *Tarih*, VIII, 46'da Mîr Ahmed'in ailesinin adı *Arslan* olarak zikredilmekte olup sonraki dönemde yapılan pek çok araştırmada da bu isim kullanılmıştır. Yabancı araştırmalarda da bu şekilde geçtiği görülmektedir. Meselâ Yusri Hazran, "How Elites Can Maintain their Power in the Middle East: The Junblat Family as a Case Study", *Middle Eastern Studies*, LI/3 (2015), s.354'te *Ahmad Arslan*; Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, London 2012, s.24'te *Ahmad Arsalan* ismi kullanılmıştır. Hâlbuki döneme ait bütün resmî belgelerde, bizzat Mîr Ahmed tarafından sunulan tahrirat ve arzuhallerde aile ismi olarak *Raslan* geçmektedir. Meselâ bkz. BOA, İ.MSM, 43/1134, Belge no:6, 13. İsim, A. Haluk Ülman, "1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu ve Milletlerarası Politika", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XVIII/3 (1963), s.260, not 52'de *Raslan* olarak zikredilmektedir. Bölgede iki kaimmakamlığın tesisi hakkında ayrıca bkz. Erdoğan Keleş, "Cebel-i Lübnan'da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamnâme", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43 (2008): 131-158;

ayrı idarî birimler olarak düzenlenemedi. Zira her iki kaimmakamlık sınırları içerisinde diğer etnik unsurun çoğunlukta olduğu köyler vardı ve karşı tarafın idaresi altında olmak istemiyorlardı.

Esad Paşa, iki kaimmakam ile birlikte hem millet ve cemaatlerin ileri gelenleri ile hem de konsoloslar ile görüşmelerde bulunduktan sonra yapılacakları ayrıntılı raporlarla İstanbul'a iletti. Özellikle ecnebi memurların kışkırtmalarıyla karma köylerde sıkıntı yaşanacağını bildirdi. Zira İngilizlere kadim statünün değiştirilmeyeceği taahhüdünde bulunulmuştu, fakat Dürzî Kaimmakamlığı sınırları içerisinde kalan, başta Deyrû-l'Kamer olmak üzere önemli sayıda köy ve kasabada Mârûnîler çoğunlukta idi. Bu durumda hakkaniyetin nasıl sağlanacağı konusunda karar verilememekteydi.⁵¹ Bâbîâli'nin politika geliştirememesi, Esad Paşa'nın genel politikaya zarar verme ihtimalini düşünerek inisiyatif almaya yanaşmaması süreci uzatmaktan ve daha fazla ecnebi müdahalesine yol açmaktan başka bir işe yaramadı ve mesele aylarca sürüncemede kaldı.⁵² Nihayetinde Esad Paşa, Sadâret makamına gönderdiği 10 Mayıs 1844 tarihli gizli yazıda; Cebel-i Lübnan'ın iki ayrı kaimmakam tarafından idare edilmesiyle düzenin sağlanmasını mümkün görmediğini, Mârûnîlerin ve Dürzîlerin ileri gelenleri ile yapılan gizli görüşmelerde onların da aynı kanaatte olduklarını, iki tarafın da Osmanlı reayasından olmalarına rağmen ekseri talimatı ecnebi memurlardan aldıklarını, burasının bir devlet memuru vasıtasıyla yürütülmesi çaresine bakılmasının icap ettiğini dile getirdi. Esasında hükümet de siyasî ve idarî olarak bu düşünceleri benimsemekteydi, fakat düvel-i muazzamaya verilen taahhütler sebebiyle bağımsız karar alma iradesine sahip değildi. Gösterdiği gayretlere rağmen hemen hemen hiçbir meselenin çözüme kavuşturulamaması Esad Paşa'yı bunalttı ve görevden alınmasını hükümete iletti ise de talebi kabul edilmedi. Bununla birlikte meselenin çözüme kavuşturulması için 30 Mayıs 1844 tarihinde Kaptan-ı Derya Halil Rifat Paşa'yı geniş yetkilerle Beyrut'ta görevlendirildi.⁵³

Halil Paşa ile Esad Paşa Beyrut'taki konsoloslar ile istişarelerde bulunduktan sonra Dürzî ve Mârûnî kaimmakamları ile ileri gelenlerini Beyrut'a davet ederek 2 ve 3 Eylül 1844 tarihlerinde bir dizi toplantı yaptılar. Elde edilen bilgiler İstanbul'a iletildi. Ancak hem İstanbul'da hem Beyrut'ta defalarca yapılan toplantılardan ve yazışmalardan yine sonuç alınamadı. Bu yüzden Hariciye Nezareti ile düvel-i muazzama sefirleri arasında yeniden yazışmalar yapıldı. Aylar süren müzakereler neticesinde Mart 1845 sonunda Cebel-i Lübnan'daki idarenin şu esaslara dayanması kararlaştırıldı: Cebel-i Lübnan, vali nezaretinde olmak üzere Mârûnî ve Dürzî kaimmakamlıklarına ayrılmıştır. Kaimmakamlar arasındaki ihtilafları müşir çözecektir. Deyrû-l'Kamer'i Mârûnî ve Dürzî kaimmakamlar adına iki vekil ortak idare edecektir. Kaimmakamlar burada ikamet etmeyeceklerdir. Şehirde asker bulunmayacaktır. Davalara bakmak üzere bir naip görevlendirilecektir. Dürzî Kaimmakamlığı sınırları içerisindeki köylerde yaşayan Mârûnîler kendi vekilleri marifetiyle, Mârûnî bölgesindeki köylerde yaşayan Dürzîler de kendi vekilleri marifetiyle idare edileceklerdir. İhtilaflara kaimmakamlar bakacak, onlar da uzlaşamaz ise müşir karar verici olacaktır. İdare düzene girdikten sonra Mârûnîlerin 1841 olaylarından kaynaklanan maddî kayıpları tazmin edilecektir. Konsolosların, işlerin yürütülmesinde mahalli hükümete yardımcı olmaları için sefaretler tarafından kendilerine mahsus talimatlar gönderilecektir.⁵⁴ Bu garip düzenleme taraflar arasında yıllardan beri devam eden düşmanlığı bertaraf etmekten, sürekli ve

İrşat Sarıalioğlu, "Doğu Akdeniz'de Tanzimat: Lübnan'da Çift Kaymakamlık Sisteminin Tesis Edilmesi ve 19. Yüzyıl Güç Dengesi", *Amme İdaresi Dergisi*, LII/2 (2019): 25-48.

⁵¹ Konuya ilişkin çok fazla yazışma yapılmış olup buna dair bkz. BOA, İ.MSM, 43/1133, 43/1134; HR.SFR, 3.4/34.

⁵² BOA, İ.MSM, 43/1135, 44/1144; HR.SFR, 3.10/42.

⁵³ BOA, İ.MSM, 43/1136, 43/1139, 44/1144, 44/1145, 44/1149; HR.SFR, 3.10/18, 19; İ.DH, 93/4650; C.DH, 110/5494.

⁵⁴ BOA, HR.SYS, 2920/56; HR.SFR, 3.10/42; İ.MSM.45/1151, Belge no:2, 3, 4.

kalıcı barışı tesis etmekten uzaktı. Buna karşılık Bâbiâli, artık iyice bunalmış olarak işlerin daha fazla uzatılmaması için ortaya çıkabilecek meselelerin mahallinde çözülmesi gerektiğini kararlaştırdı.⁵⁵

Hükümet, Cebel-i Lübnan'daki işlerin düzene girdiğini varsayarak 7 Şubat 1845 tarihinde Esad Paşa'nın azline ve Bursa'da ikamet etmesine, yerine Halep Valisi Vecîhî Paşa'nın getirilmesine, onun yerine de Dâr-i Şûra-yı Askerî Reisi Osman Paşa'nın vezaret rütbesi ile tayin edilmesine karar verdi.⁵⁶ Osman Paşa'nın Mart 1845 sonuna doğru Halep'e ulaşması üzerine Vecîhî Paşa Beyrut'a hareket etti ve buraya varduktan sonra Esad Paşa ile bilgi teatisinde bulundu, teslim-tesellüm işlemleri gerçekleştirildi.⁵⁷ Esad Paşa, 25 Haziran 1845 tarihinde ikamet mahalli olan Bursa'ya ulaştı, 13 Temmuz 1845 tarihinde de İstanbul'daki hanesinde oturmasına izin verildi.⁵⁸

4.Erzurum Müşirliği

Esad Paşa, İstanbul'a varduktan kısa bir süre sonra, Erzurum eyaletinde Tanzimat'ın uygulanmasının arzu edilen düzeyde olmaması sebebiyle Sami Paşa'nın yerine 20 Eylül 1845 tarihinde Erzurum Müşirliğine tayin edildi.⁵⁹ Paşa, 13 Kasım 1845 tarihinde Erzurum'a varduktan sonra Sami Paşa ile müzakerelerde bulundu ve daha sonra şehrin yöneticileri ile ileri gelenlerini toplayarak tayinine ilişkin fermanı okuttu. Eyalet dâhilindeki sancak kaimmakamları ile kaza müdürlerini davet ederek imar ve malî işler hakkında görüşmeler yaptı, ahalinin refahının ve muhafazasının sağlanmasına dair talimatlar verdi.⁶⁰ Kötü yönetim sergilediği için Muş Kaimmakamı Ahmed Kâşif Ağa azledilip yerine mahalli hanedan mensuplarından Şerif Bey tayin edildi, Bayburt ve İspir kazaları birleştirilerek mîrimîrandan Hüseyin Paşa'nın yönetimine verildi. Tanzimat usulü gereğince eyalet merkezinden sancak ve kazalara, buralardan eyalet merkezine gidip gelenlere iki bin kuruşu geçmeyecek şekilde harcırah ödenmesini sağladı.⁶¹ İmar hareketleri çerçevesinde Erzurum-Trabzon, Van-Erzurum, Erzurum-Bayezid yollarının tesviyesi ve tamiri, icap eden yerlere han ve karakollar yapılmasına yönelik çalışmalar başlattı.⁶²

Bu tarihlerde nizamî ordudan Erzurum'un merkez sancağında iki piyade alayı, bir süvari bir de topçu alayı, Kars'ta da bir piyade alayı bulunmaktaydı. Bu askerlerin maaşları ve esnaftan alınan malzemelerin bedeli uzun süredir ödenmemişti. Hatta esnaf artık orduya mal ve eşya satılmayacağını belirtmek durumunda kalmıştı. Askerlerin içine düştükleri sefalet kışlalarda gerginliklere yol açmakta, halk tarafından da üzüntü ve tepki ile karşılanmaktaydı. Hatta İngiliz Sefir Canning de bu konuya hükümetin dikkatini çekmişti. Buna rağmen İstanbul'dan ihtiyacın ancak yarısından biraz fazlasına yetecek miktarda para gönderilebilmişti.⁶³ Tabiatıyla bu durum nizamî ordunun güçlendirilmesine yönelik çabalara sekte vurmaktaydı.

⁵⁵ BOA, A.MKT.MHM, 1/67 (29 Rabiulahir 1261/7 Mayıs 1845).

⁵⁶ BOA, İ.DH, 97/4884.

⁵⁷ BOA, İ.MSM.45/1151, Belge no:4 (Arz tezkeresi ve irade. 18 Rabiulevvel 1261/27 Mart 1845). Tayin işleminin gizli tutulması sebebiyle haber *Takvim-i Vekâyi*'nin ancak 23 Rabiulahir 1261/1 Mayıs 1845 tarihli 286. nüshasında yer almıştı.

⁵⁸ BOA, İ.DH, 105/5312, Belge no: 1-5.

⁵⁹ İ.DH, 109/5526 (18 Ramazan 1261/20 Eylül 1845).

⁶⁰ MVL, 3/59, Belge-2 (Esad Paşa'dan kapı kethüdasına. 22 Zilkade 1261/22 Kasım 1845).

⁶¹ BOA, C.DH, 182/9071.

⁶² BOA, C.NF, 44/2188 (2 Cemaziyeahir 1262/28 Mayıs 1846).

⁶³ İ.DH, 117/5922, Belge no:1-3.

Erzurum eyaletinin kaza ve sancakları çoğunlukla tımar ve yurtluk-ocaklık düzeniyle idare edilmekte iken reformlar kapsamında bu sisteme dâhil olan askerlerden şartları uygun olanların yeni ordu yapılanmasında kullanılması tercih edilmiş, eski düzenden menfaat elde edenlerin mağdur edilmemesi esası benimsenmişti. Bu kapsamda olarak yurtluk-ocaklık arazileri hazineye alınırken mutasarrıflarına maaş bağlanması, bir kısmına kaza müdürlüğü verilerek idare sistem içerisinde yer almaları sağlanmak istenmişti.⁶⁴ Ancak buna razı olmayan yurtluk-ocaklık sahipleri Kars, Çıldır, Van gibi yerlerde isyan etmişlerdi.

Esad Paşa, Erzurum'a vardıkdan hemen sonra Aralık 1845'te Çıldır'daki isyancıları itaate davet etmek üzere memurlar gönderdi. Ancak bu kişiler asiler tarafından hapse atılınca, Ferik Süleyman Bahri Paşa kumandasındaki askerler Çıldır'daki asiler üzerine sevk edildi. Asiler direnmeden dağıldılar, yakalanan beylerden sekizi Trabzon'a gönderilerek hapsedildiler. Yine önde gelen asilerden Acaralı Kör Hüseyin Bey de yakalanarak İstanbul'a gönderilip Tersane-i Âmire'de küreğe konuldu.⁶⁵ İsyanların bastırılması Rusya hududunda olay çıkmasından daima endişe eden Bâbiâli'nin rahat nefes almasına yol açmış, iki devlet arasındaki sulhun devamı, antlaşmalara mugayir en küçük hal ve hareket vukua gelmemesine ihtimam gösterilmesi, aykırı hareket edenlerin şiddetle cezalandırılmaları ilgililere emredilmişti.⁶⁶ Bu yüzden Şeyh Şamil adına Acara, Şavşat ve Ardanuç taraflarından adam toplamaya çalışan Hasan Hasbi Bey'in faaliyetlerine izin verilmeyerek yakalanıp İstanbul'a gönderilmişti.⁶⁷

Tanzimat'ın icrası konusunda en şiddetli direniş Van'da meydana gelmişti. İsyancıların başında Timurpaşazade Mustafa Bey olup kendisini Müküs Beyi Mahmud da desteklemekteydi. Esad Paşa, devletin cebir ve kahredici kuvveti lâyıkiyle gösterilmedikçe asilerin yola gelmeyeceklerini düşünmekle birlikte, yaşanan uygunsuzluğu güzellekle bertaraf edebilmek maksadıyla Van ahalisinden icap edenlerle Mahmud Bey veyahut biraderini Erzurum'a daveti içeren bir buyrultuyu hazinehanı Kenan Bey vasıtasıyla yolladı. Kenan Bey yolda iken Van ahalisi tarafından gönderilen bir mazbata Erzurum'a ulaştı.⁶⁸ Mazbatada; bugüne kadar devlete sadakat gösterildiği, halkın yokluk ve sefalet içinde olduğu, Tanzimat'ın uygulanmasının bir müddet ertelenmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Ayrıca Van kalesine nizamî asker yerleştirilmesi yolundaki talebe de şiddetle karşı çıkılmaktaydı. Bu cevap üzerine Esad Paşa, isyanın bastırılması için Bedirhan Bey, Han Mahmud ve Timurpaşazade Mustafa Bey'in üzerine 1846 bahar mevsimi ile birlikte dört bir yandan derhal askerî harekâta geçilmesini hükümete teklif etti. Ancak Diyarbakir, Musul valileri ile Anadolu Ordusu Kumandanı Ferik İsmail Paşa'nın gönderdiği raporlar dikkate alınarak bölgede yeterince askerî gücün bulunmadığı, girişilecek bir askerî harekâtın coğrafi şartların da etkisi ile başarısız olabileceği, bu yüzden askerî harekâtın bir yıl sonraya ertelenmesine karar verildi. Bu kararda o sırada Erzurum'da yürütülmekte olan Osmanlı-İran sınırlarının belirlenmesi ile ilgi konferansta murahhas olarak bulunan Enveri Efendi'nin, girişilecek bir askerî harekâtın İran'ın elini güçlendireceğini, sınırdaki aşiretlerin İran'ın himayesine girebileceklerini belirtmesi de etkili oldu.⁶⁹ Böylelikle Esad Paşa'nın görevi süresince bu konuda bir gelişme elde edilemeyerek ihtilaf zamana bırakıldı.

⁶⁴ BOA, C.TZ, 152/7557 (15 Şaban 1262/8 Ağustos 1846).

⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür Yılmaz, "Tanzimat Döneminde İsyancı Bir Ayan Profili: Acaralı Kör Hüseyin Bey Hadisesi", *Belleken*, LXXVIII/282 (2014): 611-658.

⁶⁶ BOA, A.DVN.MHM, 2/38 (Sadâret makamından Esad Paşa ile Çıldır Kaimmakamı Hurrem Bey'e. 10 Safer 1262/7 Şubat 1846).

⁶⁷ BOA, HR.TO, 283/67, 283/65, 283/69, 283/70; A.MKT.MHM, 1/86 (8 Zilkade 1261/8 Kasım 1845).

⁶⁸ BOA, MVL, 3/59, Belge:1-3.

⁶⁹ Bu konu ayrıntılı olarak şu çalışmada ele alınmıştır: Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies*, III/2 (2011): 147-162. Erzurum'daki Rusya Konsolos Vekili tarafından Rusya Sefâreti'ne gönderilen 15 Şubat

Bu tarihlerde uzun zamandan beri devam etmekte olan Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır ihtilaflarını gidermek üzere İngiltere ve Rusya'nın arabuluculuğu ile Erzurum'da müzakereler yapılmaktaydı. 18 Temmuz 1846 tarihinde İran Murahhası Mirza Taki'nin adamlarından birisi ikamet ettiği mahalledeki bir erkek çocuğunu evine götürüp tecavüz etmişti. Olay üzerine mahalleli ayağa kalkmış, Mirza Taki'nin konağını ablukaya almıştı. Esad Paşa'nın gevşek davranması, Mirza Taki'nin iddiaları reddetmesi halkın daha da galeyana gelmesine yol açtı. Bu sırada kaçmaya çalışan İranlı Hasan Mirza adlı şahıs öldürüldü. Konaktan açılan ateş sonucunda halktan birkaç kişinin yaralanması üzerine konak ateşe verildi. Olay yerine nizami birlikler sevk edilerek göstericiler dağıtıldı. Bunun üzerine İran'a dönmek isteyen Mirza Taki Han'ı Erzurum Konferansı'nda İngiltere'yi temsil eden Williams ile Rusya'yı temsil eden Dainese güçlükle kalmaya ikna edebildiler. Tahkikat sonucunda olaylarda rolü olanlar tespit edildi hapsedildiği gibi Mirza Taki'nin uğradığı maddî zararın da tazmin edilmesine karar verildi.⁷⁰

Öte yandan Erzurum Konferansı'nın akamete uğramaması ve İran'ın daha sert tepki göstermesinin engellenmesi için İngiliz ve Rus temsilciler valinin azlini Bâbîâlî'ye tavsiye ettiler. Hükümet, öneriyi makul bulmakla birlikte valinin bir makama tayin edilmeden Erzurum'dan ayrılmasının devletçe cezalandırıldığı şeklinde yorumlanabileceğini dikkate alarak Esad Paşa'nın Sivas Valiliği'ne tayin edilmesine, yerine de Süleyman Bahri Paşa'nın vezaretle atanmasına karar verdi.⁷¹ Paşa, gerekli devir-teslim işlemleri yapıldıktan sonra 17 Eylül 1846 tarihinde Erzurum'dan ayrıldı.⁷²

5.İkinci Sivas Valiliği

Esad Paşa, Sivas'ta henüz göreve başlamışken Afşar aşiretine bağlı bazı eşkıyanın Gedikcik kazası ahalisine saldırıp çok miktarda hayvan gasp ve yağma ettiklerini öğrenince hemen Mirliya Mustafa Paşa kumandasında askerleri sevk ederken, hükümetten ne yapılması gerektiğine dair görüş istedi. 21 Kasım 1846 tarihli Sadâret emrinde; Afşar aşiretinin kalabalık olduğu, Rişvanlı ve Türkânlı aşiretleriyle ittifak yapabilecekleri, halen kura-i şeriye gibi önemli bir işin icrasına teşebbüs edildiğinden asker sevkının de mevsimi olmadığı bildirilerek eşkıyanın güzellikle itaat altına alınmaları tavsiye edildi. Bunun üzerine Mustafa Paşa'ya çatışmaya girmeyerek yağmalanan malların geri alınması tembihlendi. Böylelikle altı yüz kadar sığır alınıp sahiplerine verildiyse de yağmacıların büyük kısmının Adana ve Maraş taraflarına gittikleri belirlendi. Ayrıca Afşar Beyi Çerkes Mehmed Bey, Sivas'a gelerek bu gibi uygunsuz şeylere cüret edenlerin kendisine de itaat etmediklerini, terbiye edilmelerine ihtiyaç olduğunu ifade etti. Adana Valisi'nin kendisine yardımcı olunması halinde gasp edilen hayvanları geri alabileceğini söyledi. Esad Paşa, emir verildiği takdirde Afşar eşkıyasının muhalefetini bertaraf etmenin öyle küllî tedbirler gerektirmediğini, cebrî kuvvet lazım gelse bile öyle uzun uzadıya sürecek maslahat olmadığını belirtti. Ayrıca Afşar ve diğer aşiretlerin lâyıkiyla terbiye edilmemeleri halinde saldırı ve fesatlarının engellenemeyeceğini, yeni yapılan düzenleme gereğince zaptiye neferlerinin tahririne

1846 tarihli yazıda da, Van'daki asilere askerî müdahalede bulunulması halinde bölgenin kargaşa içine sürükleneceği belirtilmekteydi. HR.TO, 284/4.

⁷⁰ Ayrıntı için bkz. İbrahim Arkun, "Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı – İran Hudut Antlaşması" (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995), 208-217.

⁷¹ BOA, İ.MSM, 82/2337 (Arz tezkeresi. 9 Ramazan 1262/31 Ağustos 1846. İrade. 10 Ramazan 1262/1 Eylül 1846). İrade tarihi açıkça yazılı olmasına karşılık A.DVN, 18/13'de tayin işleminin 11 Ramazan 1262 (2 Eylül 1846) tarihinde gerçekleştiği kayıtlıdır.

⁷² İ.DH, 127/6493, Belge no:1-4. Bu görev Esad Paşa için adeta tenzil-i rütbe idi. Erzurum'da aldığı seksen bin kuruluşluk maaşı almış bine indirilmişti. A.MKT, 51/91 (Sadâret'ten Maliye Nezareti'ne. 18 Ramazan 1262/9 Eylül 1846).

ve eğitimine başlandığını, bu birliklerin kuvvetlendirilmeleri ile zamanla yolların emniyetinin sağlanacağını vurguladı.⁷³

Bu sırada daha fazla aciliyet kazanan Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey isyanı yüzünden aşiretlerin nizam altına alınmasının ertelenmesi mecburiyeti ortaya çıktı. Esad Paşa da Sivas'a varışının üzerinden henüz birkaç ay geçmişken bu sefer de Musul Valiliği'ne tayin edilerek yerine Aşkar Paşa getirildi.

6.Musul Valiliği

Musul Valisi Tayyar Paşa, eyalet işlerinin tanzimi ve teftişi kapsamında Mardin'e yaptığı teftiş gezisi sırasında vefat etmişti. Bâbîâli, onun ılımlı politika izleyerek oluşturduğu düzeni bozmadan eyaleti idare edecek bir vali aradığında akla ilk gelen isim Esad Paşa oldu. Böylelikle 9 Aralık 1846 tarihinde Musul Valiliği'ne tayin edildi. Mardin ve İmadiye sancakları ile Cizre kazası da Paşa'nın uhdesine verildi.⁷⁴ Kendisine gönderilen fermanda süratle görev mahalline gitmesi, ahalinin güzellikle idaresine itina göstermesi, kale ve beldeleri her türlü dâhilî ve haricî tehlikeye karşı muhafaza etmesi emredildi. Esad Paşa, emir doğrultusunda hazırlıklara başladığını, daima devlet hazinesini korumaya itina göstererek tahsis olunan maaşa kanaat getirdiğini, irtikâp gibi yollarla servet biriktirmeğe yönelmediğini, sık sık görev yerinin değişmesi sebebiyle sarrafa ve saireye olan borcunun 500.000 kuruşa ulaştığını, Sivas'ta borç para alınacak sarraf ve tüccar bulunmadığını, münasip miktarda harcırah tahsis edilmesini veyahut ileride eli genişlediğinde ödemek üzere emval sandığından 200.000 kuruş borç verilmesine müsaade edilmesini arzetti. Böyle bir talepte bulunduğundan dolayı utanç ve mahcubiyet içerisinde kaldığını da ilave etti.⁷⁵

Maliye Nezareti, kendisine yetmiş beş bin kuruş padişah atiyesi, yetmiş beş bin kuruş da borç olarak verilmesini önerdi. Ancak Sadâret makamı, Paşa'nın kıdemli vezirlerden, iffet ve istikâmet sahibi olduğunu, hakikaten ihtiyacının bulunmaması halinde böyle talebe teşebbüs etmeyeceğini dikkate alarak bölgenin içinde bulunduğu kargaşa sebebiyle bir an evvel görev mahalline gidebilmesi için yüz elli bin kuruş harcırah verilmesini teklif etti. Sultan Abdülmecid teklifi uygun buldu.⁷⁶ Bu sırada Esad Paşa, İstanbul'dan gelecek cevabı beklemeden Sivas eyaleti emval sandığından yüz bin kuruş borç olarak 16 Ocak 1847 tarihinde Musul'a doğru yola çıktı. Mardin'e vardikten sonra burada birtakım idarî işleri denetleyip gerekli talimatları verdikten sonra Musul'a doğru yolculuğuna devam etti.⁷⁷

Esad Paşa'nın Musul'da göreve başladığı sırada Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey, yerel hanedan ve aşiretlere dayanarak büyük güç kazanmış olduğu gibi bağlı olduğu Musul valilerine itaat etmeye yanaşmamaktaydı. O'nun devleti hiçe sayan tutum ve davranışları, özellikle de yapılan bütün uyarılara rağmen 1846 yılında Nesturîlerin yaşadığı köy ve kasabalara yaptığı saldırılar infiale sebebiyet vermişti. Bu yüzden Bedirhan Bey'in tamamen ortadan kaldırılmasına karar verildi. Askerî harekâtı yürütmek üzere Halep Müşiri Osman Paşa, Anadolu Ordusu Kumandanlığı'na getirildi. Bir taraftan da Musul, Diyarbakir, Erzurum ve Sivas valilerine gönderilen gizli talimatlarda gereken hazırlıkların yapılması emredildi. Bu süreçte Esad Paşa'nın

⁷³ BOA, HAT, 1353/52880-B, Ç.

⁷⁴ BOA, İ.DH, 131/6733, Belge no: 13. (Arz tezkeresi. 17 Zilhicce 1262/6 Aralık 1846. İrade. 18 Zilhicce 1262/7 Aralık 1846). Konuya ilişkin hükümde 20 Zilhicce 1262 (9 Aralık 1846) tarihinde eyaletin Esad Paşa'ya tevcih edildiği kayıtlıdır. A.DVN.MHM, 3/46

⁷⁵ BOA, İ.DH, 133/6847, Belge:2-6.

⁷⁶ BOA, İ.DH, 133/6847, Belge-7 (Arz Tezkeresi. 20 Muharrem 1263/8 Ocak 1847. İrade. 21 Muharrem 1263/9 Ocak 1847).

⁷⁷ BOA, İ.MSM, 49/1247 Belge-1 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 25 Safer 1263/12 Şubat 1847).

kendisine bağılı bir yönetici olması dolayısıyla askerî hazırlıkların Bedirhan Bey tarafından öğrenilmesine engellemeye çalıştığı gözlenmektedir. Usul gereğince vali değışimi olduğı için Cizre Mütessellimliği görevinin de yenilenmesi gerekmektedir. Bedirhan Bey, bu husustaki talebini iletmek üzere kâtibi Osman Efendi'yi Nisan 1847'te Musul'a gönderdi. Aslında Bedirhan Bey bu göreve tayin edilmeyecekti, fakat askerî hazırlıklar bitirilmeden bunun yapılması halinde planın deşifre olacağı düşünülerek oyalama yol seçildi. Esad Paşa, Cizre Mütessellimliği'nin kendisine ihale edilmesi için belirlenen meblağın yüz yirmi bin kuruşa çıkarıldığını bildirdi ve cevap gelinceye kadar da Osman Efendi'yi Musul'da bekletti. Bunun kabul etmesi halinde, oyalamak için bu sefer de Cizre köylerine yerleşmiş olan başka kaza ahalisinin asıl memleketlerine iadesi istenecekti. Sonraki aşamada da isyankâr davranışları terk etmesi söylenecekti. Öte yandan Bedirhan Bey'in yanındaki beyler ve aşiretler devlet tarafına çekilmeye çalışıldı. Gösterilen gayretler neticesinde Bedirhan Bey'in yakın akrabası Mîr Seyfettin'in oğlu ve Hakkâri Müdürü Nurullah Bey'in damadı olan İzzeddin Şir Bey'in, Bedirhan Bey tarafından öldürülmüş olan Hacıbehran kazasının eski beylerinden Sait'in oğlu Mîr Mehmed'in, Zehiri Aşireti Ağası Üzeyir Ağa'nın Musul'a gelip itaatlerini bildirmeleri sağlandı. Hakkâri Müdürü Nurullah Bey de Esad Paşa'ya bir mektup göndererek ne şekilde emredilirse ona göre hareket edeceğini, Bedirhan Bey'in istediğı iki bin kişiyi göndermeyerek onu oyaladığını bildirdi. Anadolu Ordusu'nun askerî harekâtı 17 Mayıs 1847'de Mirliva Emin Paşa kumandasındaki bazı birliklerin Diyarbakır'dan Cizre'ye sevk edilmesi ile başladı. Bir hafta sonra da bizzat Osman Paşa harekete geçti. Harekât sırasında güzergâh üzerindeki kaza ve köy ahalisine zarar gelmemesine büyük özen gösterildi. Hatta zarar gören köylülerin ürünlerinin bedeli fazlasıyla ödendi. Bedirhan Bey, yapılan birkaç muharebeden sonra müstahkem hale getirdiğı Orak kalesine sığındı. Üç gün süren kuşatma sonrasında kendisine can ve mal güvenliğinin verilmesi şartıyla teslim oldu (29 Haziran 1847). Bedirhan Bey isyanının etkili şekilde bastırılması üzerine Han Mahmud başta olmak üzere bölgedeki asi beyler ve ağalar hükümet tarafına geçmeye karar verdiler.⁷⁸

Bedirhan Bey'in teslim olmasından sonra Esad Paşa, Mart 1848'den itibaren Musul'da da Tanzimat-ı Hayriye usulünün uygulanmasına başlanmasının uygun olacağını belirterek teklifinin tasvip edilmesi halinde gerekenleri yapacağını bildirdi. İlave olarak hem ahalinin Tanzimat'ın uygulanmasına destek vermesini sağlamak hem de Bedirhan Bey isyanı ile bu sırada yaşanan kıtlığın ortaya çıkardığı perişanlığın etkisini azaltmak maksadıyla o seneki verginin bin kiselik kısmından vazgeçilmesini önerdi.⁷⁹ Musul'da Tanzimat'ın uygulanmasına başlanması yolundaki teklife hemen olumlu cevap verildi. Diğer hususların karar bağlanması için görüşmeler sürerken, Esad Paşa bu defa da yeni teşkil edilen Kürdistan eyaleti valiliğine tayin edildi.⁸⁰

7.Kürdistan Valiliğı

Bedirhan Bey isyanını başarı ile sona erdiren Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa, hem bölgede ileride çıkması muhtemel isyanlara karşı güçlü bir yönetim yapısı kurmak hem de Rusya ve İran'a karşı daha hızlı hareket edebilecek bir merkez oluşturmak maksadıyla yeni bir idarî yapıya gidilmesini düşünmekteydi. O, bizzat İstanbul'a giderek askerî ve sivil bürokratlarla bir dizi görüşme yaptı. Görüşmelerde Ahlat kasabasının Anadolu Ordusu'nun sorumluluk alanının

⁷⁸ Anadolu'nun doğusundaki genel idarî ve siyasi durum ile Bedirhan Bey isyanı şu iki çalışmada ayrıntılı olarak incelenmiştir: Fatih Gencer, "Merkezîyetçi İdarî Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010); Cabir Doğan, "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)" (Doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010).

⁷⁹ BOA, MVL, 15/23 Belge no:3, 4 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 28 Recep 1263/9 Eylül 1847).

⁸⁰ BOA, İ.MSM, 51/1310, Belge no:1-6. Esad Paşa, Musul Valiliğı'nden ayrılırken hazineye 350.000 kuruştan fazla borcu olup müracaatı üzerine affedilmesi uygun bulunmuştu. İ.MVL, 136/3730 Belge-1, 2.

tam ortasında bulunduğunu, İran ve Rusya hudutlarına yakın olduğunu izah ederek burasının ordu merkezi olarak belirlenmesinin uygun olduğunu dile getirdi. Ayrıca bölgenin mahsus ve müstakil bir idare haline getirilmesini, bu kapsamda Diyarbekir eyaleti ile Van, Muş ve Hakkâri sancakları ve Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarının birleştirilip Kürdistan adıyla yeni bir eyalet oluşturulmasını önerdi. Eyalet merkezinin de Anadolu Ordusu'nun gücüne duyulacak ihtiyaç sebebiyle yine Ahlat olması gerektiğini belirtti. Muhtelif birimler arasında yapılan istişareler sonucunda 2 Aralık 1847 tarihinde Kürdistan eyaleti kurulmuş oldu.⁸¹

Osman Paşa, İstanbul'da yaptığı müzakerelerde sadece Kürdistan eyaletinin kuruluşunu teklif etmemiş, aynı zamanda yeni idari yapılanma çerçevesinde görev almasını arzu ettiği yönetici kadroyu da hükümete önermişti. Osman Paşa'nın teklifiyle Kürdistan Valiliği'ne Esad Paşa'nın, defterdarlığına Erzurum Defterdarı Tevfik Efendi'nin, Van Kaimmakamlığı'na Anadolu Ordusunda görevli Mehmed Reşid Paşa'nın, Diyarbekir Kaimmakamlığı'na halen orada defterdar olarak görev yapan Süleyman Paşa'nın, Cizre ve Bohtan ve Mardin kazalarının da birleştirilerek kaimmakamlığına Van Kaimmakamı Mustafa Paşa'nın tayin edilmesi münasip bulundu.⁸² Eyalet ahalisinin sadakatini temin etmek ve düzenin sağlanmasında ilmiyenin gücünden faydalanmak maksadıyla mevleviyet derecesinde bir müftünün bulunması gerektiği düşünülerek Ali Efendi Medresesi Müderrisi olan Ahmed Reşid Efendi mahreç mevleviyeti derecesi ile görevlendirildi.⁸³

Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa'nın çok geçmeden yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak vefat etmesi üzerine yerine Arabistan Ordusu'ndan Reşid Paşa tayin edildi. Esad Paşa'ya yeni görevi tebliğ edilirken bölgede bir huzursuzluk ortaya çıkmayacak şekilde hareket edilmesi, nizami askerlerin rahatlarının temini, askeri masraflar için tertip edilen paranın aralıklarla ordu merkezine gönderilmesine itina gösterilmesi emredildi. Paşa, bu yazıya verdiği cevapta üzere Bedirhan isyanının muvaffakiyetle bitmesi sebebiyle bölgedeki ahalinin ve aşiretlerin itaat altında olduklarını belirtmiş; Musul'dan ayrılmak üzere Vecihî Paşa'nın gelişini beklediğini, bu arada Cizre, Bohtan ve Hakkâri kazalarıyla Van ve Muş sancaklarındaki görevlilere düzenin devamı konusunda gerekli dikkat ve ihtimamın gösterilmesine dair buyrultular gönderdiğini bildirmiştir.⁸⁴

Hükümet, geçiş sürecinde muhtemel tepkileri önlemek için mahalli hanedan temsilcilerini kaza müdürlükleri gibi alt görevlerde istihdam etmeyi sürdürdü. Bu düşünceyle İzzeddin Şir Bey, Cizre mütesellimi, Han Mahmud'un ağabeyi Şeyhi Bey'in torunu Abdal Bey Müküs Müdürü olarak tayin edildi. Muş Kaimmakamı Şerif Bey ile Hakkâri Müdürü Nurullah Bey'in görevlerini devam ettirmeleri münasip görüldü.⁸⁵

⁸¹ BOA, İ.MSM, 51/1310, Belge no:5 (Arz tezkeresi. 20 Zilhicce 1263/29 Kasım 1847. İrade: 23 Zilhicce 1263/2 Aralık 1847). Kürdistan eyaletinin kuruluş tarihini Doğan, "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey", 192'de 13 Aralık 1847 tarihini; İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakir Eyaletinin İdarî Taksimatı ve 1848-1842/1867 Tarihleri Arasında Kürdistan Eyaleti Adıyla Yeniden Teşkilatlandırılması", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, I, Ed., Orhan Kılıç (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 236'da aynı tarihi verirken; Gencer, Bedirhan Bey Olayı, 217-218'de 27 Aralık 1847 tarihini vermektedir. Hâlbuki vali tayinlerine ilişkin 24 Zilhicce 1263/3 Aralık 1847) tarihli bir pusulada "Bu kere teşkil buyrulan Kürdistan eyaleti..." ibaresi açıkça yer almaktadır. A. DVN, 25/56. Esad Paşa'ya valiliğe tayin edildiğine dair gönderilen Sadâret yazısının tarihi de 27 Zilhicce 1263/6 Aralık 1847'dir. İ.DH, 165/8626, Belge no:1. Konuya ilişkin haberler de *Takvim-i Vekâyî*'nin 5 Muharrem 1264 (13 Aralık 1847) tarihli 360. nüshasında yer almıştır.

⁸² BOA, İ.MSM, 51/1310, Belge no:5.

⁸³ Ahmet Gülenç, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakir 1839-1876", (Doktora tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2020), 42.

⁸⁴ BOA, İ.MSM, 51/1326, Belge no: 1, Belge no: 2.

⁸⁵ Doğan, "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey", 195.

Tanzimat'ın uygulanması kapsamında eyalete bağlı sancak ve kazada kura usulü ile asker alımına başlandı. Yeni tensikat-ı askeriye nizamı gereğince ordulardaki askerlik süresi beş sene müddetle sınırlandırılmakta, süreyi dolduranların yerlerine yeni neferlerin yine kendi ordu dairelerindeki eyalet ve livalardan karşılanmaktaydı. Bu doğrultuda 1264 senesi için Van sancağından 450, Cizre ve Bohtan kazalarından 450, Muş sancağından 700 neferin silah altına alınması kararlaştırılarak gerekli çalışmalar başlatılmıştı.⁸⁶ Buna paralel olarak bölgedeki kadim askerî sistemin temelini oluşturan tımar ve yurtluk – ocaklık sistemi lağvedildi. Eyalette yeni tapu nizamının icra edilmesi halinde hem mîrî arazinin korunacağı hem de ahali arasında meydana gelen toprak münazaalarının önleneyeceği düşünülerek tahrir çalışmaları başlatıldı. Yalnız hükümet, bölge ahalesinin senetli ve senetsiz toprak tasarrufuna alışmış bulduklarına dikkat çekilerek tahrir işlemlerinin güzel şekilde yürütülmesi konusunda ilgililerin dikkati çekildi. Bu arada Harput ve Diyarbekir eyaletleri tapu nizamı da sonradan fesh olunup Kürdistan eyaletine ilhak edilen mahaller padişah evkafına bağlanarak buraların tapu senetlerinin Evkâf-ı Hümâyûn tarafından hazırlanması kararlaştırıldı.⁸⁷

Tahrir çalışmaları sırasında büyük ölçüde aşiret bey ve ağalarının ellerinde bulunan arazilere el konulması, o zamana kadar bölgeden asker alınmayıp da şimdi bu yönde karar alınması halk arasında memnuniyetsizlik meydana getirdi. Bunun üzerine muhtemele isyanları engellemek için bütün önde gelen beylerin bölgeden uzaklaştırılmalarına karar verildi. Kasım 1848'den itibaren yürütülen askerî operasyonlarla Hakkâri Müdürü Nurullah Bey, Müküs Müdürü Abdal Bey, Muşlu Şerif Bey ve İzzettin Şir Bey gibileri İstanbul'a sevk edildiler. Bu şahısların etkisiz hale getirilmesinden sonra bölgede arazi tahrir ve askere alma işlemlerinin biraz daha problemsiz ve hızlıca halledildiği görülmektedir.⁸⁸ Esad Paşa, bu süreçte Anadolu Ordusu Kumandanı Mehmed Reşid Paşa ile son derece uyumlu çalışarak devlet otoritesinin bölgede kalıcı şekilde yerleşmesine katkı sağlamış, bundan dolayı padişah tarafından muhtelif şekillerde taltif edilmişti.⁸⁹

Bu dönemin en önemli meselelerinden biri de sınır bölgesindeki bazı aşiretlerin Osmanlı Devleti ile İran arasında sık sık yer değiştirmeleri idi. Böyle gelişmeler iki devlet arasında zaman zaman gerginlikleri artıran olayların yaşanmasına sebebiyet vermekteydi. Öte yandan İran'ın bazı aşiretleri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya yönelik tutumları sıklıkla rastlanan bir keyfiyet idi.⁹⁰ Bundan dolayı Sadâret makamı tarafından zaman zaman sınırdaki valilerin ve ordu kumandanlarının muhtemel kışkırtmalara karşı dikkatli olmaları tavsiye edilmekteydi. Meselâ 18 Mart 1848 tarihinde Esad Paşa ile Reşid Paşa'ya gönderilen bir talimatnamede; İranlıların fırsat buldukça Osmanlı topraklarına tecavüz etmeyi alışkanlık haline getirdiklerine dair pek çok delil

⁸⁶ BOA, C.AS, 71/3343 (Evahir-i Zilhicce 1264/ Kasım 1848 ortaları).

⁸⁷ BOA, İ.MSM, 23/576, Belge no:1, 2; 23/577, Belge no:1-6.

⁸⁸ Bazı örnekler için bkz. Timur Kubar, "Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880)" (Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), 53-55.

⁸⁹ Meselâ yazılacak yazılarda elkabının yükseltilmesi, maiyetine iki çavuş tayini ile vükelaya mahsus pırlanta ile müzeyyen murassa nişan verilmesi, otuz bin kuruş kıymetindeki kılıcın imal edilip gönderilmesi gibi. BOA, C.DH, 220/10961; İ.DH, 179/9759; A.MKT, 166/10; A.DVN.MHM, 7/16; A.DVNSNMH.d, 11/95, 11/96. Esad Paşa'nın, büyük oğlu Yusuf Sıddık'ın Bâbîâlî kalemlerinden birine tayin olunması; küçük oğulları Mehmed Nusret, Mehmed Said, Sadullah ve Mehmed Ragıp'ın da tahsillerini sürdürmek üzere devlete ait münasip mekteplere kaydedilmesi yolundaki talepleri de kabul görmüştü. DH, 180/9850, Belge-2.

⁹⁰ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yapmak 1843-1914* (İstanbul: Küre Yayınları, 2020); Sıtkı Uluerler, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)" (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2009); Fehminaz Çabuk, "Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900)" (Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017); Yener Koç, "Nomadic Pastoral Tribes at the Intersection of the Ottoman, Persian and Russian Empires (1820s-1890s)" (Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2020); Fasih Dinç, "Osmanlı-İran Sınında Toplum ve Siyaset: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati (1839-1914)" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2020).

bulunması dolayısıyla gayet uyanık bulunulması, oradan yapılacak müdahale ve taarruzun bertaraf edilmesine çok büyük itina gösterilmesi emredilmektedir.⁹¹

Tanzimat usulü gereğince nizamî askerler ordu müşirlerinin emrinde iken eyaletin zaptiye işleri valinin uhdesinde idi. Valiler, bu işi daha ziyade başıbozuk askerler marifetiyle sağlamaktaydı. Esad Paşa başıbozuk askerlerinden pek de fayda sağlanamadığını düşünmekle birlikte mecburen buna yönelmek durumunda kalmaktaydı. Meselâ Bohtan'da fesat çıkararak 30-40 kişi Muş'a sevk edilmişlerdi. Bu şahısların muhafazası için nizamî piyade askeri gönderilmesi Anadolu Ordusu Müşiri'nden istendiğinde, mahpusların nizamî asker ile muhafazalarının nizamnameye aykırı olduğu cevabını alınca başıbozuk askeri istihdam etmek durumunda kalmıştı. Bölgede hemen her yıl çöl tarafından gelen Şammar aşiretinin Cizre, Mardin, Bohtan, Derik taraflarına; Aneze aşiretinin Urfa ve Siverek taraflarına, Diyarbakır'deki Karakeçili aşiretine yaptıkları saldırılarda çok sayıda ölüm ve yaralanma olayları meydana gelmekte, mal ve eşyalar yağmalanmaktaydı. Esad Paşa hükümete, bu aşiretlerin saldırılarının önlenmesinin başlı başına bir iş olduğunu, emrindeki memurlar refakatinde istihdam edilen başıbozuk askeriyle sınırlı ölçüde engelleme yapılabildiğini, yeterli nizamî askerler ile yapılacak bir harekât neticesinde tenkil edilip inzibat dairesine sokulabileceklerini ısrarla ilettiler. Sadâret makamı Anadolu Ordusu ile Arabistan Ordusu'nun başka meşguliyetlerini gerekçe göstererek külliyetli asker sevkini mümkün olmadığını, yalnızca aşiretlerin geliş mevsimlerinde belirli güzergâhlara nizamî ve gayri nizamî asker konulabileceğini bildirdi.⁹²

Anadolu'nun doğusunda uzun süreden beri devlet otoritesinin tesis edilememiş olması sebebiyle hükümet halkın kalbini kazanmak için oldukça duyarlı davranmakta; memurların ve askerlerin ücretsiz bir buğday tanesi bile almamalarını sürekli vurguladığı gibi alınan mal ve eşyanın da karşılığı hemen ödenmekteydi. Tanzimat ilkelerine aykırı olarak bazı memurlar tarafından rüşvet alındığı ve aşar maddesinden dolayı bazı uygunsuzluklar meydana geldiği, nikâh için verilen izinnamelelerden naiplerin fazla ücret aldığı yolunda merkezden gelen uyarılar üzerine Esad Paşa, bütün memurları Diyarbakır'deki hükümet konağının avlusunda toplayarak bu hususlara gereken itinanın gösterilmesi konusunda sert şekilde uyarılarda bulunduğu gibi kaimmakamlar ile müdürlere de sıkı tembihleri içeren buyrultular gönderdi.⁹³ Belirtilen usule aykırı davranışların hemen azledildiği, hatta kabahatine göre tevkif ettiği görülmektedir. Meselâ Pervari Memuru Abdüssamed bu yüzden tevkif edilmiş, yerine de halkın istekleri doğrultusunda yerli halktan Osman Bey adlı biri tayin olunmuştur.⁹⁴

Yolsuzluk iddiaları arasında gerçek olanların yanı sıra özellikle gücünü kaybeden ileri gelen aileler tarafından birtakım iftiraların atılarak Esad Paşa'nın zor durumda bırakılmaya çalışıldığı görülmektedir. Mesela kethüdası ile hazine darının bazı iltizamları üstlendikleri yolundaki şikâyet Bâbiâli tarafından soruşturulmuş, doğru olmadığı ortaya çıkmıştı. Yine Diyarbakır ve Cizre kaimmakamı ile Mardin ve Midyat müdürlerine yönelik şikâyetler üzerine bu kişiler görevlerinden azledilerek haklarında kapsamlı tahkikat gerçekleştirilmişti. Mahallinde yapılan tahkikattan emin olmayan Bâbiâli açık ve gizli şekilde araştırma ve soruşturmalar yaptırmış; İstanbul'a yollanan

⁹¹BOA, İ.MSM, 51/1328, Belge no:1; Belge no: 2(Arz tezkeresi. 12 Rabiulahir 1264. İrade. 16 Rabiulahir 1264).

⁹²BOA, A.MKT.UM, 1/86; 6/36; 38/82; İ.MVL, 188/5680, Belge no:36; 197/6119, Belge no:1-5.

⁹³BOA, A.MKT, 217/89; A.MKT.UM, 12/27, 13/92.

⁹⁴BOA, MVL, 21/71, Belge no:1 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 19 Safer 1264/26 Ocak 1848).

evraklar Meclis-i Vâlâ tarafından dikkatlice incelenmiş ve iddiaların doğru olmadığı sonucuna varılmıştı.⁹⁵

Esad Paşa, Bedirhan Bey isyanı bitirildikten sonra Nesturî, Yakubi ve Yezidi taifelerden zorla alınan kadın ve erkekleri memleketlerine göndermiş, Eylül 1849'a gelindiğinde Diyarbekir eyaletinde Nesturî ve Yakubi taifesinden kimse kalmamıştı. Yezidilerden köle sıfatıyla bazı kimselere temlik ve hibe edilen erkek ve kadınlardan kendi rızasıyla Müslüman olan veya evlenerek çocuk sahibi olanların dışındakilerin de belirlenmesi için çalışma başlatmış, bu kişiler hakkında hiçbir taraftan rencide, saldırı ve zulüm gibi haller vukua getirilmeden isteyenlerin asıl yurtlarına dönmelerini temin etmişti.⁹⁶

Merkezden Esad Paşa'ya gönderilen fermanlar incelendiğinde Tanzimat'ın taşrada uygulanması kapsamında dikkat çekici düzenlemelerin olduğu görülmektedir. Bazı ilgi çekici örnekler şu şekilde sıralanabilir: Osmanlı memleketlerinde ecnebi tebaanın emlak tasarrufları yasak olduğundan böyle taleplerde sıkı ve ayrıntılı tahkikat yapılması;⁹⁷ Avrupa'daki 1848 ihtilâlleri dolayısıyla Hristiyan tebaanın tahrik edilmelerine karşı uyanık olunması, ellerinde itimada şayan pasaport ve tezkeresi olmayan şahısların girişlerinin men edilmesi;⁹⁸ İstanbul'a hane nakli talebinde bulunanların hal ve keyfiyetleri ile göç etme sebepleri Meclis-i Vâlâ'da tahkik edildikten sonra ruhsat verilenlere dair yazı yazılacağı, o şekilde müsaade olunmadıkça hane naklolunmaması, tezkeresiz hiçbir ferdin salıverilmemesi, suçu sebebiyle İstanbul'dan bir daha geri gelmemek üzere gönderilenlerin tezkereli veya tezkeresiz geri dönmelerinin engellenmesi; bununla birlikte hakikaten işi olanlara mani olunmaması;⁹⁹ düğün ve şenliklerde tüfek ve tabanca kullanılmaması, buna cesaret edenlerin kanunname ahkâmı gereğince altı ay müddetle prangaya konulması, ölüm ve yaralanma halinde ayrıca muhakeme edilmeleri;¹⁰⁰ nizamî asker sınıflarından firar, sıla izni veya tebdil-i hava için memleketlerine gönderilenlerden geri dönmeyenlerin yakalanıp birliklerine sevk edilmeleri;¹⁰¹ askerî zâbitlerden evlenmek isteyenlerin bağlı buldukları ordu müşirinden, müstesna mahallerde ise en büyük amirinden nikâh akdine ruhsat verildiğine dair mühürlü ilmühaber ibraz edildikten sonra nikâhlarının kıyılması;¹⁰² esnafın ürettiği mallardan belirlenen vergilerden başka şeylerin alınmaması.¹⁰³

Esad Paşa ile Mehmed Reşit Paşa çok geniş sınırları sahip olduğundan dolayı etkili bir yönetimin gerçekleştirilebilmesi için Kürdistan eyaletinin daha küçük bir idarî birim haline getirilmesi konusunda mutabık kaldılar. Yaptıkları teklif üzerine Babîâlî; Hakkârî ve İmadiye sancakları ile Mahmudi kazası ve Kotur'un birleştirilmesi suretiyle Mayıs 1849'da Hakkârî eyaletinin teşkil edilmesine karar verdi. Bilahare Van sancağı da bu yeni eyalete bağlandı.¹⁰⁴

İdarî yenilikler kapsamında olmak üzere Kürdistan eyaletinde bir meclis-i kebirin teşkili lüzumlu görüldüğünden Meclis-i Vâlâ Evrak Müdürü Birinci Muavini Esrar Efendi bölgeye

⁹⁵ BOA, A. MKT, 214/65, 232/17; İ.DH, 200/11402; İ.MVL, 141/3911, 188/5680.

⁹⁶ BOA, A.MKT, 222/87 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 19 Şevval 1265/7 Eylül 1849).

⁹⁷ BOA, A.MKT.UM, 28/81 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 21 Şevval 1266).

⁹⁸ BOA, A.MKT, 123/69 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 23 Cemaziyelahir 1264/27 Mayıs 1848).

⁹⁹ BOA, A. MKT, 232/66; 11/44.

¹⁰⁰ BOA, A.MKT.UM, 10/91; 14/86.

¹⁰¹ BOA, A.MKT.UM, 8/17 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 3 Rabiulevvel 1266).

¹⁰² BOA, A.MKT, 229/26 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 23 Zilkade 1265)

¹⁰³ BOA, A.MKT.UM, 3/50 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 5 Safer 1266).

¹⁰⁴ Gencer, "Bedirhan Bey Olayı", 237.

gönderilerek çalışmalara nezaret etmişti. Uzun hazırlıklardan sonra eyalet meclisi Esad Paşa'nın vefatından kısa bir süre sonra faaliyete geçebildi.¹⁰⁵

Esad Paşa, yakalandığı satlıcan (zatülcep, akciğer örtüsünün iltihabı) hastalığı sebebiyle on günden fazla bir süre tedavi edilmeye çalışılmış ise de bir faydası olmamış ve 24 Ocak 1851 günü vefat ederek Diyarbakır'deki sahabeler türbesine defnedilmiştir.¹⁰⁶ Yerine Bağdat Valisi Abdi Paşa getirilmiştir.¹⁰⁷

Sonuç

Tanzimat reformlarının kapsamlı oluşu dikkate alındığında eyalet yönetiminde istikrarın sağlanmasının zaruri bir keyfiyet olduğu ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki Esad Paşa'nın on iki yıla yaklaşan bir süre içerisinde yedi defa görev yerinin değiştiği görülmektedir. Üstelik bu süreçteki ilk görev yeri olan Sivas'ta Tanzimat reformlarının uygulanması aslî vazifesi iken bir yıllık dönemde bazı isyanları bastırmak dışında çok da önemli bir başarı elde edebilmiş değildi. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın idaresinden kurtarılan Halep Tanzimat usulüne dâhil olmamakla birlikte yeni usuller fırsat düştükçe uygulamaya sokulmuştur. Buna karşılık iki buçuk yıl kadar müşirlik yaptığı Sayda eyaletinde düvel-i muazzamanın aşırı müdahalesi ve bölgenin özel statüsünden ötürü sadece genel asayişini korumak ve merkezden gönderilecek emirleri uygulamakla sorumlu idi. Bunda ise başarısız olduğunu kendisi itiraf etmekteydi.

Esad Paşa'nın kısa bir mazuliyet döneminden sonra tayin edildiği Erzurum'da yine isyanların bertaraf edilmesi ile meşgul olunmuş, Tanzimat reformlarının uygulanmasında kısmî başarılar elde edilmiş, fakat yeni usule direnç gösterenlerin yol açtığı Van'daki isyanın bastırılması zamana bırakılmıştı. Erzurum'dan son derece rahatsız edici olaylardan dolayı politik mülahazalarla görevi yeri Sivas'a nakledilmiş, burada da birkaç ay kaldıktan sonra Musul'da görevlendirilmişti. Musul'daki görevi süresince epey zamandan beri devletin başını ağrıtan Bedirhan Bey'in isyanı bastırılmıştır. Paşa, muhtelif aşiretlerin yol açtıkları eşkıyalıklar ile kapsamlı mücadele edilmesi konusundaki teklifini hükümete kabule ettirememiştir. Esasında Bâbiâli'nin de yapılan teklifleri benimsememesi söz konusu değilse de II. Mahmud döneminde başlatılan askerî düzenlemelerin aradan yirmi yıla yakın zaman geçmesine rağmen arzu edilen seviyeye ulaşmaması yer yer eski usullerle asayişin sağlanmasını zaruri kılmıştır. Yine de Esad Paşa yaptığı çalışmalarla Musul'da Tanzimat'ın uygulanmasına hazır bir zemin oluşturduğunda görev yeri değiştirilmiş oldu. Yeni teşkil edilen Kürdistan eyaletinde Tanzimat reformlarının uygulanması oldukça meşakkatli oldu. Kadimden gelen usullere alışmış olan halkın ve mahalli hanedanların sürekli engellemeleri, isyan ve direnç göstermeleri yüzünden ertelemeler ile işleri zamana bırakma gibi yollara başvuruldu.

¹⁰⁵ BOA, İ.MVL, 141/3911, Belge no:2; 188/5680, Belge no:24, 117, 118. Gencer, "Bedirhan Bey Olayı", 240-242.

¹⁰⁶ BOA, İ.DH, 228/13683, Belge no:1; A.MKT.NZD, 26/97, Belge no:1; İrfan Yıldız, "Diyarbakır Türbeleri", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Ed. İrfan Yıldız, (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2011), 354. Esad Paşa'nın Diyarbakır'de bulunan aile fertlerinin İstanbul'a nakli ile geçinebilecekleri imkânların sağlanmasında, oğulları Nusret ve Said beylere uygun rütbelere verilerek istihdam edilmelerinde devletin titizlik gösterdiği görülmektedir. BOA, İ.DH, 228/13683; MVL, 99/32; A. MKT.NZD, 34/70, 206/51. Paşa'nın Musul ve Kürdistan eyaletindeki bakaya kalan alacaklarının tahsil edilerek varislerine verilmesi için de pek çok yazışma yapılmış idi. A. MKT.NZD, 40/5; A. MKT.DV, 71/10; İ.MVL, 305/12576, 334/14347, 361/15801; MVL, 344/145; A.MKT.MVL, 82/95. Esad Paşa'nın Diyarbakır'deki muhallefati ile ilgili bkz. Kenan Yıldız, "Sanatkâr Bir Devlet Adamından Geriye Kalanlar: Esad Muhlis Paşa'nın Terekesi", *Yavuz Argıt Armağanı*, haz. Mustafa Birol Ülker, (İstanbul: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2010), 209-264.

¹⁰⁶ BOA, İ.DH, 228/13683, Belge no:5 (Arz tezkeresi. 7 Rabiulahir 1267/9 Şubat 1851. İrade: 8 Rabiulahir 1267/10 Şubat 1851). A.MKT.NZD, 29/56 (29 Rabiulahir 1267/3 Mart 1851).

¹⁰⁷ BOA, İ.DH, 228/13683, Belge no:5 (Arz tezkeresi. 7 Rabiulahir 1267/9 Şubat 1851. İrade: 8 Rabiulahir 1267/10 Şubat 1851). A.MKT.NZD, 29/56 (29 Rabiulahir 1267/3 Mart 1851).

Esad Paşa'nın tecrübeleri dikkate alındığında reformların uygulanması konusunda sıkıntı çekilen hususların başında *asâkir-i muntazama* denilen modern şekilde teşkilâtlandırılmış, eğitim, talim, kışla, maaş ve üniforma gibi ihtiyaçları yenilenmiş ordu birliklerinin yetersizlikleri ile eyaletlerin malî işlerinden de sorumlu olan kudretli vali yerine gücünü ve sorumluluklarını ordu müşiri ve mütesellim/defterdar ile paylaşan müşir/vali statüsüne geçişin zorlukları gelmekteydi. Bu yeni düzende valinin görevi eyaletin asayişini ve muhafazasını sağlamaktı. Bunun için de ahaliden zaptiye neferi yazılması, başıbozuk askerinin istihdamı gibi yöntemlere başvurulmaktaydı ki, bunlar zaten başlı başına problem kaynağı idi. Zira askerî eğitimleri yoktu, talim ve disiplin bilmemekteydiler, üniforma temini çoğu zaman mümkün olamamakta, maaşları da nadiren düzenli ödenebilmekteydi. Dolayısıyla Esad Paşa her gittiği eyalette ilk iş olarak hükümetten nizamî asker gönderilmesini isteyip durdu. Polis ve jandarmanın işlevini görecek olan Zaptiye Müşirliğinin 5 Şubat 1846'da teşekkülü bu alandaki boşluğu doldurması bakımından önemli idiye de, bu kurumun eyaletlerde etkili olması çok daha sonraları mümkün olabilmişti.

Eyaletlerin malî işlerinin önce muhassıllar, sonra da defterdarlar marifetiyle yürütülmesi, meclislere bu şahısların başkanlık yapması önemli bir yenilikti. Ancak alt yapının hazır olmayışı yüzünden sistemden istenen faydanın sağlanması kısa sürede mümkün olmadı. Bilhassa İstanbul'a uzak eyaletlerde nüfus, arazi, emlak sayımlarının sağlıklı biçimde yapılamayışı; toplumsal direnişler yüzünden tımar, yurtluk-ocaklık ve hükümet şeklinde yönetilen kaza ve sancaklarda yeni vergi düzeninin uygulanmasının sıklıkla ertelenmesi süreci zorunlu olarak geciktirmekteydi.

Reformların uygulanması bakımından taşrada adeta bir fasit daire söz konusu idi. Şöyle ki; yeniliklerin tatbiki asayişin sağlanmasına, asayişin sağlanması askerî yapının güçlendirilmesine, askerî yapının tesisi hazineye, hazinenin zenginliği verginin alınmasına, verginin alınması ahalinin refahına o da asayişin yerinde olmasına bağlı idi. Esad Paşa görevli olduğu hiçbir yerde böyle bir ortam bulamadı. Üstelik Sayda'daki yılları düvel-i muazzama temsilcilerinin müdahaleleri yüzünden tam anlamıyla kâbusa dönüşmüştü.

KAYNAKÇA

Arşiv belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet-Askerî (C.AS): 71/3343.

Cevdet-Dâhiliye (C.DH): 110/5494, 111/5531, 169/8436, 182/9071, 220/10961, 266/13253.

Cevdet-Nafia (C.NF): 16/770, 44/2188.

Cevdet-Sihhiye (C.SH): 2/88, 28/1379.

Cevdet-Timar Zeamet (C.TZ): 152/7557.

Hariciye Nezâreti İrade Belgeleri (HR.İD): 3/121, 7/335, 16/747, 21/1009, 22/1065, 25/1218, 35/1638, 51/1519, 51/2517, 57/2837, 66/3251, 68/3362, 69/3403, 78/3894, 93/4650, 97/4884, 105/5312, 109/5526, 117/5922, 127/6493, 131/6733, 133/6847, 165/8626, 179/9759, 180/9850, 200/11402, 228/13683.

Hariciye Nezâreti Sefâret Belgeleri – Londra (HR.SFR.): 3.4/34, 3.10/18, 3.10/19, 3.10/42.

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS): 2920/56.

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO): 283/67, 283/65, 283/69, 283/70, 284/4.

Hatt-ı Hümâyûn (HAT): 1353/52880-B, Ç.

İrade-Dâhiliye (İ.DH): 3/121, 7/335, 16/747, 21/1009, 22/1065, 24/1144, 25/1218, 35/1638, 51/1519, 51/2517, 57/2837, 66/3251, 68/3362, 69/3403, 78/3894, 93/4650, 97/4884, 105/5312, 109/5526, 117/5922, 117/5922, 127/6493, 131/6733, 133/6847, 165/8626, 179/9759, 180/9850, 200/11402, 228/13683.

İrade-Eyalet-i Mümtaze (İ.MTZ): (05) 8/201.

İrade-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL): 5/76, 12/188, 15/230, 22/343, 35/625, 45/847, 54/1026, 136/3730, 141/3911, 188/5680, 197/6119, 305/12576, 334/14347, 361/15801.

İrade-Mesâil-i Mühimme (İ.MSM): 23/576, 23/577, 27/758, 27/763, 42/1129, 43/1132, 43/1133, 43/1134, 43/1135, 43/1136, 43/1139, 44/1144, 44/1145, 44/1149, 45/1151, 49/1247, 51/1310, 51/1326, 51/1328, 82/2337.

Maliye Masârif Defterleri (ML.MSF.d): 1315.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL): 3/59, 15/23, 21/71, 99/32, 344/145.

Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.DVNSNMH.d): 11/95, 11/96.

Sadâret Divân (Beylikçi) Kalemî Belgeleri (A. DVN): 18/13, 25/56.

Sadâret Divân (Beylikçi) Kalemî Mühimme Belgeleri (A.DVN.MHM): 2/38, 3/46, 7/16.

Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri (A.MKT): 11/44, 51/91, 123/69, 166/10, 214/65, 217/89, 222/87, 229/26, 232/17, 232/66.

Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Belgeleri (A.MKT.MHM): 1/67, 1/86.

Sadâret Mektubî Kalemî-Deavî (A.MKT.DV): 71/10.

Sadâret Mektubî Kalemî-Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL): 82/95.

Sadâret Mektubî Kalemi-Nezâretler (A.MKT.NZD): 26/97, 29/56, 34/70, 40/5, 206/51.

Sadâret Mektubî Kalemi-Umum Vilayât (A.MKT.UM): 1/86; 6/36; 38/82, 12/27, 13/92, 28/81, 10/91; 14/86, 8/17, 3/50.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Abdurrahman Şeref. *Tarih Musahabeleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339.

Abu-Mannah, B. “Jerusalem in the Tanzimat Period.” *Die Welt des Islams*, XXX/1-4 (1990): 19-21.

Ahmed Lütfî. *Tarih-i Lütfî*. VIII, İstanbul: Sabah Matbaası, 1328.

Arkun, İbrahim. “Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı – İran Hudut Antlaşması.” Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995.

Arkun, İbrahim. “Tanzimat Fermanı’na Bir Tepki; 1840 Tokat Olayı ve Muhassıl Mehmet Hilmi Efendi’nin Öldürülmesi.” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/41 (2008): 113-135.

Ateş, Sabri. *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yapmak 1843-1914*. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978.

Çabuk, Fehminaz. “Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900).” Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017.

Çetin, Mehmet. “Tabiiyetten Vatandaşlığa: Yunan Tebaası Örneğinde Osmanlı Devleti’nde Tefrik-i Tebaa Uygulaması.” *History Studies*, XII/5 (2020): 2599-2620.

Dinç, Fasih. “Osmanlı-İran Sınırlarında Toplum ve Siyaset: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati (1839-1914).” Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2020.

Doğan, Cabir. “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı.” *History Studies*, III/2 (2011): 147-162.

Doğan, Cabir. “Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802–1869).” Doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010.

Efe, Ayla. “Muhassıllık Teşkilâtı.” Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi, 2002.

Gencer, Fatih. “Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı.” Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Gökbilgin, M. Tayyib. “1840’tan 1861’e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler.” *Belleten*, X/40 (1946): 641-703.

Gülenç, Ahmet. “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Diyarbekir 1839-1876.” Doktora tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2020.

Hazran, Yusri, “How Elites Can Maintain their Power in the Middle East: The Junblat Family as a Case Study”, *Middle Eastern Studies*, LI/3 (2015), s.343-369.

İnalçık, Halil. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri.” *Belleten*, XXVIII/112 (1964), 623-690.

Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.

- Keleş, Erdoğan. “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamnâme.” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43 (2008): 131-158.
- Kırlı, Cengiz. *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*. İstanbul: Verita Yayınları, 2015.
- Koç, Yener. “Nomadic Pastoral Tribes at the Intersection of the Ottoman, Persian and Russian Empires (1820s–1890s).” Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2020.
- Kumbar, Timur. “Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880).” Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- Sarılioğlu, İrşat. “Doğu Akdeniz’de Tanzimat: Lübnan’da Çift Kaymakamlık Sisteminin Tesis Edilmesi ve 19. Yüzyıl Güç Dengesi.” *Amme İdaresi Dergisi*, LII/2 (2019): 25-48.
- Saydam, Abdullah, “Savaş ve İsyân Hengâmesinde Yenilik Yapmak: II. Mahmud’un Valisi Esad Paşa’nın Deneyimleri”, *History Studies*, XIII/4 (2021): 1321-1344.
- Saydam, Abdullah, “Edirne’de Tanzimat’ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa’nın Muhâkemesi”, *History Studies*, XII/5 (2020), 2557-2576.
- Sarılioğlu, İrşat. “Stratford Canning’in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847).” Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017.
- Takvim-i Vekâyi
- Traboulsi, Fawwaz, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, London 2012.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Uuerler, Sıtkı. “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı -İran Siyasî İlişkileri (1774-1848).” Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2009.
- Uzun, Ahmet. *Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Niş İsyânı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme*. İstanbul: Eren Yayınevi, 2002.
- Ülman, A. Haluk, “1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan’ın Durumu ve Milletlerarası Politika”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XVIII/3 (1963), s.243-268.
- Yıldız, İrfan. “Diyarbakır Türbeleri.”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, İrfan Yıldız. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2011, 319-369.
- Yıldız, Kenan. “Sanatkâr Bir Devlet Adamından Geriye Kalanlar: Esad Muhlis Paşa’nın Terekesi.” *Yavuz Argıt Armağanı*, Mustafa Birol Ülker. İstanbul: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, 209-264.
- Yılmaz, Özgür. “Tanzimat Döneminde İsyancı Bir Ayan Profili: Acaralı Kör Hüseyin Bey Hadisesi.” *Belleten*, LXXVIII/282 (2014): 611-658.
- Yılmazçelik, İbrahim. “Diyarbakır Eyaletinin İdarî Taksimatı ve 1848-1842/1867 Tarihleri Arasında Kürdistan Eyaleti Adıyla Yeniden Teşkilatlandırılması.” *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*. I, Orhan Kılıç. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 213-310.
-